

PODIVEN

Milan OTÁHAL

Petr PITHART

Petr PŘÍHODA

ČEŠI

v dějinách nové doby
1848–1939

PhDr. Milan OTÁHAL, CSc. (1928–2017), historik. V letech 1955–1970 byl vědeckým pracovníkem Historického ústavu ČSAV, kde od roku 1964 řídil oddělení nejnovějších českých dějin. V roce 1970 byl vyloučen z KSČ, propuštěn z ČSAV a trestně stíhán za sborník dokumentů o srpnu 1968 „Sedm pražských dnů“ (tzv. Černé knihy), jehož byl redaktorem. V 70. a 80. letech působil v disentu (signatář Charty 77). Od roku 1990 působil v Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd. Zabýval se novodobými českými dějinami, v 90. letech především analýzou období „normalizace“ a historických souvislostí převratu v listopadu 1989. Autor řady historických prací, studií a monografií.

Doc. JUDr. Petr PITHART, dr. h. c. (* 1941), právník, politik, politolog, historik. V letech 1962–1970 působil na Právnické fakultě Univerzity Karlovy a v redakční radě Literárních novin. Krátce po srpnu 1968 sám vystoupil z KSČ a jako exponent reformního procesu byl roku 1970 nucen dočasně opustit svoji profesi. Pracoval v dělnických zaměstnáních, poté krátce znovu jako právník, avšak po podpisu Charty 77 opět jako dělník, později jako úředník. V 70. a 80. letech byl činný v disentu, publikoval v samizdatu i v zahraničí, kolportoval zakázanou zahraniční a exilovou literaturu, vydával časopisy, organizoval bytové semináře. V letech 1989–1990 byl čelným představitelem Občanského fóra, v letech 1990–1992 předsedou vlády ČR, krátce i místopředsedou vlády ČSFR, a zároveň poslancem. Spoluzaložil Občanské hnutí; po jeho volebním neúspěchu v roce 1992 na čas odešel z politiky. V letech 1996–1998 a 2000–2004 byl předsedou Senátu, senátorský mandát vykonával až do roku 2012. Je autorem řady politologických a historických studií, esejů a překladů.

MUDr. Petr PŘÍHODA (1939–2014), psycholog, psychoanalytik a publicista. Od roku 1962 pracoval jako lékař v psychiatrické léčebně, v letech 1970–1990 byl ambulantním psychiatrem. V 70. a 80. letech publikoval pod různými pseudonymy v samizdatu i v zahraničních periodikách. Vydával samizdatovou edici Publikace. V letech 1990–1991 byl tiskovým mluvčím a poradcem předsedy vlády, od roku 1991 vedl Ústav základů vzdělanosti a lékařské etiky 2. lékařské fakulty Univerzity Karlovy. Od roku 1990 dál pravidelně publikoval zejména v Přítomnosti, v Perspektivách a v Hospodářských novinách. Patřil k členům Bioetické komise při Radě vlády ČR, koordinační rady Diskusního česko-německého fóra zřízeného Ministerstvem zahraničí ČR a Etické komise Syndikátu novinářů.

Z původní předmluvy (1989)

(...) Jedním z projevů zanikání identity národa je i vyhasínání jeho dějinné paměti. Převeďme toto konstatování do jazyka technologů moci: jednou z podmínek vyhasnutí identity národa je potlačení jeho dějinné paměti. A mrzačení naší historiografie – s výjimkou krátkého a váhavého rozběhu pozdních šedesátých let – trvalo po dobu jednoho pokolení.

Tomuto propadání jsme se chtěli vzepřít a začali jsme se rozpomínat. Nepočínali jsme si jako historici z povolání (ani bychom to, upřímně řečeno, nesvedli) a nepředkládáme odborné dějepisné dílo, i když se tím nechceme omlouvat: v nejmenším nechceme dát výhost historické pravdě. Nejde nám však jen o to, „jak to vlastně bylo“, totiž nechceme u toho skončit, protože se domníváme, že ona nesporná historická fakticita je člověku pouze tím, čím je mu „objektivní“ předmětná skutečnost pozitivistické vědy. Rádi se necháme takovou vědou poučít. Klademe si však otázky, k jakým se ona nemíní znát. (...)

Setkávali jsme se s námitkami i se zásadním nesouhlasem. Někteří z nečetných čtenářů rukopisu nám vytýkali „české národní sebedrskství“ a vyslovili obavu, že četba textu vyvolá sklíčenost. Moc jsme si s nimi nerozuměli. Kdo se chce vyhnout sebezpytu, protože se obává, že by jeho výsledek ohrozil národní nebo dokonce jen tu jeho sebedůvěru, sebeúctu, ba sebezáchovu, toho není třeba dbát, protože sebedůvěra atd. založená na sebeklamu není tou pravou sebedůvěrou.

Jako novodobý národ jsme si sebeklamem posloužili nejednou. A nic na tom nemění, že si jiní možná počínali podobně. Vědět o tom je lepší než nevědět. Toto téma se ovšem vymyká kompetenci odborné historické vědy, která by náš postoj asi označila za „nepřípustné moralizování“, aniž by si byla jinak jista, zda a kdy je možno a záhodno „moralizovat přípustně“. Ano, „moralizování“ se neslučuje s hlediskem ryze popisným nebo důsledně deterministickým. To však není naše hledisko.

Podobně nám může být vytýkána „vaticinatio ec eventu“ (doslova „věštění“ toho, co se už stalo, čili po bitvě každý generálem). Zajisté, vědět, jak to či ono dopadlo, je tak velká výhoda oproti těm, kteří mohli konce svých činů a nečinů nanejvýš jen předpokládat, že je třeba vyvarovat se jejího zneužití. Avšak: nesmíme se snad – jen proto, že známe výsledek – ptát, zda jej nemohli předvídat i ti před námi? Vždyť tak činíme proto, že se sami nechceme jednou ohánět výmluvou typu „copak jsme mohli tušit?“ Ptáme se těch před námi, protože se sami nechceme vyvázat z odpovědnosti; pořád se tedy ptáme sami sebe v našich předcích i současnicích.

Časové rozpětí událostí, na které chceme vzpomínat, jsme si vymezili. Jsou to „malé dějiny národa českého“, tedy příběh počínající naším novodobým obrozením. Toto výstižné označení, které implicitně odlišuje tyto „malé“ dějiny od těch „velkých“, předcházejících, jsme rádi převzali od profesora Jana Patočky, s nímž jsme krátký čas, tři nebo čtyři měsíce, přemýšleli o této knize. Zemřel neočekávaně za pohnutých okolností, aniž měl možnost komentovat první stránky.

Periodizace vzpomínaného příběhu a zejména členění textu jsou voleny tak, aby byly pomůckou v porozumění současnosti. O tu nám jde především. V prvních kapitolách se chováme k událostem trochu macešsky. Domníváme se totiž, že obraz doby, která jim odpovídá, je poškozen ne tak zapomněním, jako spíše neudržitelnými výklady. Za neudržitelné a škodlivé, třebaže dosud užitě výkladové stereotypy pokládáme zejména ty, jimž neblaze vdčíme za tradiční pojmání vztahů českého národa k národům sousedním (především vztahu česko-německého), a pak ty, které jsou poplatny ideologii historického determinismu (u nás především ideologii tzv. dějinného pokroku nebo tzv. historického materialismu).

Těžiště „malých“ dějin jsme umístili, jak bude zřejmé, především do Čech. I když píšeme „český“, „v Čechách“ apod. a myslíme tím české země vůbec, připouštíme, že Morava, ta země zapřeného lepšího češství, přišla při tom zkrátka. Nelze nic změnit na tom, že výhní českých dějin jsou především samotné Čechy a zejména Praha, zatímco Moravě bohužel nezbyvá než tišší druhý hlas.

Vyhnutí jsme se Slovensku a zabýváme se Slováky jen tam, kde to pomůže rozumět Čechům. Slováci jsou svébytným národem a své dějiny si už dnes promýšlejí novým způsobem sami. O tom, že by s Čechy tvořili jeden „politický národ“, nás nepřesvědčily ani počátky první republiky, ani doby předcházející či následující. (...)

I když jsme k svému národu a k usilování nejedné z jeho významných osobností či skupin kritičtí, je naší největší starostí jeho svébytnost. Tu však nechápeme jako odlišnost, svéráz, ani jako lesk, věhlas. To snad mohou být samozřejmé důsledky svébytnosti, je-li jí vskutku dosaženo. Svěbytnost národa vidíme v jeho aktivní tvorbě vlastního osudu, v jeho vlastním podílu na bytí; na bytí, jehož není národ sám zdrojem, podobně jako si nikdo není dárce smyslu svého vlastního života. (...)

Dílo jsme zamýšleli jako „samizdat“. Odtud jeho kompozice, styl i nepřítomnost literárních odkazů. Někteří čtenáři nás opatrně upozorňovali na rozvlácnost a mnohomluvnost textu. I ta má své důvody. Spoluautoři jsou tři. Každý z nich vnesl do společné práce postoj odpovídající jeho myšlenkové anamnéze. Seřadíme-li jejich příjmení podle abecedy, můžeme po jistém zjednoduše-

ní říci, že se tu sešli kritický socialista, kritický konzervativní liberál a kritický katolík. Často jsme se spolu potýkali; střídavě jeden s dvěma ostatními a někdy dokonce každý s každým. Takto jsme si vlastně vedli nejčastěji. Ta mnohmluvnost je vnějškovým projevem lopotného úsilí o vzájemné přiblížení. (...)

Jméno, které si autorský kolektiv zvolil, necht' souvisí s údivem, o němž Aristoteles řekl, že je pohnutkou poznání; také se tak jmenoval sluha našeho knížete svatého Václava. Ponechali jsme je na titulní stránce, i když už vystupujeme na veřejnost. Na díle spolupracovali: socialista Milan Otáhal, jediný profesionální historik, ovšem „vyhozený“ a zprvu i trestně stíhaný; liberální konzervativce Petr Pithart, právník a politolog, také „vyhozený“; a katolík Petr Příhoda, psychiatr a psychoanalytik, jediný „nevyhozený“. Posléze uvedenému přisuzují první dva větší podíl, protože má větší odpovědnost za koncepci a kompozici celku, za literární stylizaci a protože pro ustavičné přepisování tomu věnoval nejvíce času. Důležitější je však to, že jsme se dokázali sejít, i když každý vyšel odjinud.

Podiven

Předmluva k aktuálnímu vydání

Tato kniha, tedy děj jejích prvních dvou dokončených dílů, vrcholí v den, ve kterém byla dopoledne 15. března 1939 pořízena známá fotografie z rohu Václavského náměstí a ulice 28. října: Češi v hněvu a v pláči.

Chtěli jsme v knize dojít o velký kus dál. A ptát se: Jak se nám to všechno mohlo přihodit? Jak jsme se dostali do takového srabu?

Jsou to ale vůbec otázky určené historikovi? Nebo patří spíše trápeným, znejistěným, úzkostným lidem, vyvedeným z míry? Nejsou to otázky spíše existencionální či dokonce existencialistické (filosofické) než existenční? Má to všechno tady nějaký smysl? Dokáže jej člověk odkrýt, odhalit a pochopit? Není na místě potřeba otázky zformulovat jinak, když ty dosavadní tyto konce vůbec nepředvídaly? Nebo stačí postaru vědět, jak se kdo měl, kdo byl na tom líp a kdo hůř, kdo navíc i kradl? Která odvětví průmyslu šla nahoru a která upadala? Který národ byl zlejší? A co takhle úzkost a lhaní si do kapsy a přehlušený strach? A špatné svědomí? A velké oči? A bušení se v prsa?

Text této knihy – „pokusu o zrcadlo“ – nezapadá proto do žádného z obvyklých žánrů knih, věnujících se tomu, co bylo. Některým čtenářům minulých vydání to vadilo, jiným naopak. Mainstream historiků se před třiceti lety nad prvním vydáním vesměs cítil být přímo dotčen, podrážděn. Co to vůbec je? Jak si tohle „cosi“ mohli dovolit? Kdo oni vůbec jsou?

Za tuto „mimoškatulkovost“ se autoři nikdy nehodlali omlouvat. Počítali jsme s takovou reakcí. Ještě než jsme začali psát, měli jsme po desítkách a desítkách hodin rozmlouvání jasno v tom, že s mainstreamem nejen tehdy oficiálním (dejme tomu marxisticko-normalizačním), ale i s tím „prvorepublikovým“ (Palacký, Masaryk) s naší otázkou nepohneme... A co s dnešním? Nebo nic takového už neexistuje? Ani v učebnicích? V konceptech oslav, proslovech politiků? V oceňování hrdinů?

S otázkou, která zněla „Jak jsme mohli, tak hluboko klesnout?“, jsou všechny mainstreamy nejspíše přímo součástí problému, součástí onoho poklesnutí, mysleli jsme si. Pracovní definice mainstreamu: suma příběhů, které se znovu a znovu vyprávějí – a vedle nich suma těch, které se vynechávají... Nejde tu tedy jen o oficiální historizování, jde o to, co chceme a co nechceme slyšet sami o sobě.

Takhle se ale historik-vědec opravdu nemůže ptát! Tady jde přece o cosi jako obecná mravnost! V posledku o slova, která dnes už pomalu nelze vyslovit bez uvozovek, ironie či pošklebku...

Nuže tedy nejde o práci vědeckou (akademickou), ani žurnalistickou. Není to ale ani vyprávění o tom, co bylo dřív a co potom. Nejsou to ani staré či nové pověsti české, které se tak dobře čtou.

Nejspíše jde tedy o esej, i když na esej je text poněkud obsáhlý. Právě esej se však vyznačuje subjektivností, jistou naléhavostí (a přitom slohovou lehkostí), vědomou kontroverzností a jeho autorovi hodně záleží na tom, aby nebyl napsán kladivem. Aby se dal číst. Měl být ten text něco jako „oblouk“ na konci se vracějící k původní otázce, zatímco autor i čtenář jsou už o kousek dál. Kdybychom celou knihu dopsali, byl by konec oblouku v dnešních časech, kdy ti nejmocnější jsou opět ti nejbohatší.

Takže je to dejme tomu netypický esej. Motivy k jeho napsání byly skuteku velmi subjektivní. Nebyli jsme v žádném plánu žádného vědeckého ústavu. Každý z jiné vsi. Z jiné profese. Nebo i docela bez profese. Ba z jiného světa. Uměli jsme každý něco jiného a něco jiného jsme neuměli. Zkrátka trčeli jsme mimo všechny vědecké myslitelné projekty, ba proti nim.

Začínali jsme psát v čase vrcholící normalizace; umělecká i vědecká elita národa se tehdy opět nechala nahnat do Národního divadla do houfu, aby odsoudila něco, s čím nemohla ani souhlasit, ani nesouhlasit, protože text Charty 77 (o ten nominálně šlo) jí zůstal utajen. A ruče zasedla za pracovní stoly, stavěla se za pulty před hudební tělesa, přitáhla si mikrofony, rozmáchla se před hromadami hlíny budoucích Gottwaldů a Koněvů, založila nové papíry do psacích strojů...

Jak to bylo možné? Na to asi opravdu neexistuje vědecká odpověď. Dnes po téměř třech desítkách let od prvního vydání této knihy si troufnu říci i za dva spoluautory, dnes již nebožtíky, že bychom si podobnou, ale jistě nikoli stejnou otázku o příčinách a hlubokosti pádu kladli i dnes. Protože mravy normalizace se nás dosud drží jako hovno košile, je ta naše původní otázka v našich zeměpisných šířkách bohužel jaksi nadčasová.

Kdybych ale rubriku „žánr“ musel vyplnit za každou cenu, napsal bych: Znepokojující tázání. Pochybování nad jistotami české duchovní (kulturní, náboženské, vědecké, politické) existence mezi národy a státy Evropy. Na pozadí českých dějinných konstant. Toho, co se nemění, anebo jen málo. Víme o tom?

Petr Pithart

[I.] PODIVNÝ DÁVNOSTNÍK NOVODOBÝCH ČECH

Nedovedeme říci, co jsou dějiny, a netroufáme si odpovědět ani na poněkud skromnější otázku, co všechno se v nich děje. Jejich nesmírnost nás nutí riskovat a vycházet z takového neurčitěho rozumění, jaké je předběžně k dispozici. Pokud bychom je přirovnali k symfonii, bylo by vystižení kompozice, ba i přehlédnutí instrumentace nad naše síly. Přesto se zdá, že je možné zaposlouchat se do určitých motivačních linií, zasazených do mnohočetné polyfonie, a objevovat jejich vztahy.

Jedním ze skladebných prvků této symfonie jsou dějiny národů (dokonce i dějiny národa jediného, v daném případě českého). Zaměření pozornosti na toto osobité pole se zdá být oprávněné zejména proto, že právě v posledních stoletích se národ stává tématem uchopitelným snáze, než tomu bývalo dříve. Tato proměna se týká perspektivy pozorovatele či vykladače až druhotně. Prvotně spočívá již ve věci samé, neboť v šestnáctém až devatenáctém století se v Evropě vytváří to, čemu říkáme novodobý národ.

Národy existovaly zajisté i předtím, ale jinak. Vysvětlit rozdíl mezi národem v někdejší a novodobém smyslu je nesnadné. Tohoto úkolu bychom se zhostili asi nejlépe vylíčením této proměny, probíhající na více rovinách. Objektívující hledisko tohoto líčení by vyzdvihlo okolnosti rázu geopolitického, státoprávního, hospodářského, technicko-civilizačního, jazykového apod. Subjektívující hledisko by mělo na zřeteli to, jak se u lidí měnilo prožívání jejich identity a jejich světa. Letmo lze poznamenat, že někdejší národ byl méně strukturovaný (strukturace ve znamení jiných principů se kdysi uplatňovaly zřetelněji), zatímco ten novodobý je čímisi, co je – řečeno slovy velkého filosofa novověku – více „clarum et distinctum“; toto však platí za předpokladu, že měřítkem posuzování učiníme právě novodobý národ. Ten mohl ostatně povstat teprve po zdůraznění některých lidských určení při současném nedbání jiných.

Novodobý národ je svými příslušníky prožíván jako hodnota nevyžadující dalšího zdůvodnění; hodnota zpravidla dosti vysoká, někdy bohužel nejvyšší. Skýtá jim příležitost snadné identifikace, která uspokojuje natolik, že o nějaké další už nebývá tolik dbáno. Takové kolektivum si počíná – viděno očima jak jeho příslušníků, tak i těch druhých, „cizích“ – jako jakási potencovaná lidská bytost. Lze je snadno personifikovat. Zdá se, jako by bylo nadáno vědomím („národním vědomím“), vůlí a také pamětí. To se o někdejších národech nedalo říci tak snadno.

Proměna, jejíž výslednicí je novodobý národ, zdaleka neprobíhala všude stejně. Na evropském západě, kde vznik států předcházela vzniku národů, resp. kde národy byly výtvozem státu, a kde se proto už po staletí etnické hranice zhruba kryly s politickými, odehrávala se tato proměna plynule, skoro nepozorovaně. Naproti tomu ve středu a na východě Evropy, kde probíhal vývoj opožděně, se dala víceméně skokem; opakujeme, že to platí jen velmi zhruba.

Předchůdcem každého novodobého národa byl tedy jinak strukturovaný, případně i nestrukturovaný „materiál“, v němž tuší každý z novodobých národů svou matečnou hmotu. A v dávné minulosti, jejíž nezcela průhledné události vstupují do dějinné paměti národů (té paměti, která je součástí jejich národního vědomí) v nezřetelné a často mýtické podobě, v té tuší národy svůj dávnověk.

U západoevropských národů sahá tento dávnověk někam do časů rozpadu západořímského impéria, na jehož periférii tehdy kvasily nové elementy. Krátce nato pak přijaly křesťanství, čímž nastoupily cestu, jejíž pozdější krize vyústí v dosažení plné národní identity. Ponechme zatím stranou problematičnost této vymoženosti.

Hledáme-li obdobný dávnověk národa českého, chce se nám zapátrat kdesi v předkřesťanských časech, snad někde v sedmém až devátém století, a zprvu se může zdát, že se pokus daří, že nehledě k jistému zpoždění jakž-takž udržujeme se Západem krok. Při tomto zjišťování souvislostí však býváme zpravidla (možno říci: ze zvyku) čímsi zaskočení. Jako kdyby se v českých dějinách, kdysi „synchronních“ s dějinami středověké a novověké Evropy, objevil současnému pohledu předěl, který je dělí na dvě epochy. Vzdálenost mezi nimi se zdá být přitom natolik neprůhledná, že je lze jen se značnou konstrukční licencí zahrnout pod společné téma „české dějiny“.

Ona neprůhlednost nám připomene raně středověké šero dějin národů jiných. Znamená snad, že novočeský dávnověk sahá až do století osmnáctého? Je to vskutku podivuhodné. Jako kdyby tu existovaly dvě pevniny oddělené pruhem moře. Anebo spíše kontinent starých Čech a o kus dál jen ostrov Čech novodobých, z něhož lze zahlédnout mateřskou pevninu jen za zcela mimořádné viditelnosti. I ona jako by se svažovala k pruhu moře vzájemně dosti nepodobnými pásmy: Čechy přemyslovské, Čechy husitské, Čechy předbělohorské...

Odložme zatím otázku, nesvažuje-li se už i náš ostrůvek do ještě temnějších a nedohledných vod a není-li už náš pohled zpět pohledem z jejich hlubin. Věnujme letmou pozornost onomu pruhu moře, který nás dělí od mateřské pevniny. Celé generace novočeského národa si zvykly přijímat jako samozřejmý fakt diskontinuitu národních dějin. Pokládaly období vymezená na jedné straně třicetiletou válkou (a nastolením poměrů, které určil její výsledek) a na druhé

straně vytvořením novočeského národa (častěji, ale právě tak nepřesně: jeho obrozením) za „dobu temna“. Mezi řádky se tím rozumělo temno nikoli noci, ale spíše kataleptické strnulosti, kterou způsobily síly Čechám cizí a nepřátelské.

„Temno“ v tomto smyslu tedy není výrazem neutrálním, nýbrž hodnotícím. Není to prostá výpověď o stavu viditelnosti, která by sama o sobě podněcovala zvědavost, tedy snahu vidět a zkoumat, proč je pohled nazpět pojednou tak nesnadný. Je to stesk, ba žaloba na nedobrovolné upadnutí do stavu připomínajícího zimní spánek, trvající nejméně půldruhého století. Při všem, co o této době již víme, však nemůžeme takovou představu přijmout. Uvážíme-li navíc, že dějinnou reflexi onoho „temna“ prováděli nikoli jeho současníci, nikoli odborné dějepisce, nýbrž politizující publicistika doby mnohem pozdější, stáváme se vůči výkladové hypotéze temného mezidobí nedůvěřivými. Tato nedůvěra však nebrání vidět diskontinuitu tam, kde skutečně existovala a kde znamenala násilný přerýv procesu, který by jinak pokračoval po svém, i když nevíme jak.

Český národ (národ v někdejší smyslu) existoval i v sedmáctém a osmáctém století. Nějak uspořádaně žil, na něčem se podílel a něco vytvořil. Faktická kontinuita jeho dějin je nepochybná vzdor bělohorské porážce a následným strádáním. Porážky a strádání jsou součástí dějin všech národů. Váháme, zda říci, že nebylo nikoho, kdo by tuto kontinuitu reflektoval tak, aby svou reflexi předal jako samozřejmé dědictví příštím pokolením, či zda ona „příští pokolení“ nebyla ochotna nabídnutou reflexi přijmout. Barokní dějepisce nekončí zdaleka Balbínem. Beckovští, Kořínkové a Pitrové prodlužují dobu tohoto exaltovaného a zároveň „rehabilitujícího se“ češství až na sám práh obrození. Tehdy jim už ale nikdo nechtěl naslouchat, protože doba osvícenská je alergická především na protireformačně katolickou instrumentaci této reflexe. Tak se stalo, že balbínovská linie zůstala dodnes prakticky neprozkoumána.

Z české scény zmizely naráz téměř celé společenské vrstvy, drobná šlechta a laická inteligence především. Drobná šlechta sice mizela už dřív, protože docházelo k pozemkové akumulaci a koncentraci zemědělské výroby. Nemizeli však lidé, zanikala pouze jedna z jejich sociálních rolí. Válka, konfiskace a vysídlení znamenaly naproti tomu likvidaci fyzickou, tedy i nemožnost dosáhnout jiných pozic, vyhlédnout si jinou úlohu a tak se nově podílet na životě národa.

Nelze tedy popřít diskontinuitu života národa jakožto kompletního společenského organismu, diskontinuitu některých významných sociálních funkcí. Češi přestali být národem politickým. Nechováme iluze o úrovni politického života předbělohorských Čech, nicméně tento život rázem ustal bez ohledu na to, kdo se o to zasadil víc, zda odbojní stavové, kteří neuhájili svůj program, anebo vítězný panovník, který drasticky skoncoval s „rebelií“.

Právě tak nelze popřít diskontinuitu duchovního života národa. Ideový spor, který se tu předtím vedl a který měl mj. i výraznou podobu konfesijní, byl naráz ukončen ne tak politickým jako spíše vojenským vítězstvím jedné strany a vyloučením té druhé ze života národa. Že se takováto řešení duchovních zápasů často podobají vítězství Pyrrhovu, o tom jsme se mohli poučit z mnoha příkladů starších i novějších, domácích i cizích.

Obětí této diskontinuity, i když spíše bezděčnou než předem vyhlédnutou, se stal český jazyk. Nezanikl, neztratil svou jadrnost ani básnivost, ale vyklidil tu oblast, v níž nebylo nikoho, kdo by ho chtěl užívat.

Kontroverzní mezidobí je časem mnohých konců i počátků. Proměňuje se dějinná scenerie Čech, střední Evropy, ba i Evropy vůbec. Nadobro se vytrácí živá česká reformační tradice. Triumf baroka a rekatolizace vystřídají tíhnutí sekularizační, která najdou koncem tohoto období svůj výraz v osvícenství. Svata říše římská, nedokončené dílo středověkých staletí, dožívá jen jako stín a v něm vyvstávají obrysy mocnářství rakouského. Zaniká feudální stavovská společnost a na jejích troskách vyroste a zmohutní absolutistický stát. Západní a po ní i střední Evropa prožívá předvečer zrodu průmyslové společnosti. Formují se soudobé vědní obory, jejichž pozdější dějepisci budou klást jejich počátky právě sem. Jinde nazývají osmnácté století „věkem filosofů“. Češi se těchto proměn činně neúčastní. A to je nadlouho poznamená.

Snad ještě víc je ale poznamená něco jiného. Mluví novočeského národa ve století devatenáctém se nebudou chtít k tomuto období znát. Teprve oni se rozhodnou, že má být vymazáno z národní paměti. Autoritativně vytvoří fikci „temna“, jakýsi úmyslný optický klam. A protože jim národ uvěří, stane se zdánlivá totální diskontinuita nadlouho skutečnou.

Toto důsažné rozhodnutí není rozmarem jednotlivců. Je součástí české odezvy na výzvu, kterou nová doba předkládá. Souvislosti této výzvy a odezvy budou tématem pozdějších kapitol. Zatím však ještě setrvejme v tom mnohoznačném „dávnověku“. Novočeského národa dosud není. Jeho přímým předchůdcem je maloměstský živel a „fundus instructus“, lidský inventář šlechtického velkostatku. Něčím žije, něčeho se účastní, cosi při jímá a cosi vytváří.

1. Baroko

Z dnešního stanoviště lze vnímat středověk jako pokus o velkolepou syntézu, jako nedostavěnou katedrálu. Její zdivo, strmě se pnoucí vzhůru, je lidským výtvorem, jehož stavitelé počítali – snad až příliš naivně? – se spolupůsobením milosti. Náš současník chce už možná zapomenout na nepevnost podloží, přehlédnout trhliny a neuvažovat tolik o možných konstrukčních chybách, ač

ještě donedávna to bylo téma zcela legitimní. Víme však, že se pokus nezdařil. Jako by jakási gravitace stočila lidský pohled, směřující vzhůru, do horizontály. Svět se pak začal jevit člověku jinak. A člověk sám sobě též. Co uviděl, bylo asi vábivé a plné příslibů. Občas ho však pojala úzkost. Motivů úzkosti bylo nejvíce poslušno myšlení reformační: nazřelo bezednou propast, jaká se rozevřela mezi člověkem a Bohem.

Strategie barokního ducha je jiná. Ten spíše nevědomě tuší než vědomě vnímá napětí mezi nyní již nesmiřitelnými protivami, rozpor mezi tímto světem a oním, mezi přirozeným a nadpřirozeným, tělem a duší, senzualitou a spiritualitou. Zatímco se reformace s pokornou, ba masochistickou vážností smíruje s neblahým stavem věcí, baroko (které je přece jen záležitostí více katolickou) se až křečovitě snaží uvést věci, které se daly do pohybu, do původního stavu. Je velkolepým pokusem o záchranu středověku, pokusem odsouzeným k nezdaru snad proto, že člověk, který tu usiluje o znovunastolení řádu, jej v sobě samém už ztratil.

I když se v této době setkáváme se znamenitými osobnostmi, které jsou v biblickém smyslu „solí země“, neubráníme se pocitu, že v barokním úsilí o přemostění propasti hledá nejistota. Barokní mystika touží po odevzdanosti do rukou božích, ale vypracovává si náročnou techniku. Barokní zvěstování víry se chce inspirovat zážitkem Boží blízkosti, ale jako by nedůvěřovalo v jeho sdělitelnost, a proto se raději opře o organizovanou armádu tovaryšstva Ježíšova a zejména o pomoc mocných tohoto světa, jimž jde mnohem více o zcela profánní věci. Barokní umělec chce vyjádřit suverenitu božího majestátu, jeho díla jsou však často triumfalistickými gesty, které cosi přehlaušují. V barokní životní formě je tedy rozpor; neochotně přiznávaná, ba skrývaná nejistota vede snadno k pokrytectví, a není proto divu, že se rozmáchlé gesto poměrně rychle vyžije a skončí úpadkem.

Zahledíme-li se do „dávnověku“ novodobých Čech, barokem dalekosáhle poznamenaného, upozorní na sebe tato rozporuplnost ještě naléhavěji. Barokní inspirace není českého domácího původu. Přichází k nám z německého a hlavně románského jihu. Přesto nachází v české senzibilitě výtvarné, muzikální i básnické neobyčejně živnou půdu, v níž se ujme, zakoření a vydá skvělé plody. Tehdejší malířství, hudba, poezie (v českém jazyce), architektura sakrální i profánní, městská i venkovská, lidová tvořivost, ano i krajina, to vše nás přesvědčuje, že z jistého významného hlediska platí: „barokní“ rovná se „české“. Zdá se, že právě v oné době nastala proměna českého (méně již moravského) hudebního cítění, což samo o sobě napovídá, že jsme přijali barokní podněty do hloubi duše. Česká i moravská krajina nabyla tehdy své rázovitosti, kterou zruší až mnohem pozdější „výstavba“ socialismu...

Česká senzibilita tedy čerpala z barokních zdrojů dosyta. Platí to i o české mysli a české vůli? Vydaly ony podobně znamenité a trvanlivé plody? Zde nezbyvá než odpovědět záporně. Jako sloh v tom nejširším i nejhlubším smyslu estetický u nás baroko zdomácnělo. Jako dispozice mysli a vůle, tedy jako duchovní postoj, jímž mělo být především, nám ale zůstalo přece jen vzdáleno. Netvrdím, že tento jeho rozměr zůstal u nás zcela bez odezvy. Ale bezprostřední prožitek krize novověkého člověka i vůle této krizi rozumět a čelit, to jsou události a činy, pro jaké už na české straně není asi dosti vnímavosti a síly, protože ta se pravděpodobně vyčerpala už předtím. Osobnosti velkého myslitelského formátu a čino-rode vůle, které k nám tehdy přicházely odjinud – od Petra Canisia po Roderiga Arriagu –, tu našly ochotné posluchače, ne však kongeniální pokračovatele.

Barokní inspiraci tedy přijímala země, jejíž duch již zemdlel. Nedosti na tom. Situací, v níž k tomuto setkání dochází, je přesilový politický boj. Nepřítelem, s nímž se tu barokní vyznavač a věrozvěst potýká především, není to, co obecně brání spáse duše, ale „kacířství“, „rebelie“, jak se tehdy říkalo. Jeho protektorem je absolutistický panovník, jeho pomocníkem často voják. Barokní tvorba je tak vtěsnána do zúženého koryta protireformace, jejíž strategie nám neblaze připomíná mnohem pozdější „glajchšaltování“, a „normalizaci“. Lze proto očekávat, že toto světské využití, ba zneužití barokní inspirace záhy přivodí její korupci.

Česká barokní epocha, to není jen obnova zbožnosti a tvorba svébytné kultury. To je i rekatolizace, politické porobení země a utužení poddanství. Duchovní poselství je tu poutáno služebností panovníkovi a feudální vrchnosti. Jeho adresátem je poddaný lid, torzo někdejší společnosti. Naléhavost politických cílů si žádá, aby protireformační kazatel činil ústupky mentalitě tohoto lidu. Proto nepřekvapí, že se barokní inspirace ve výsledném díle proměnila dalekosáhlou měrou, leckdy možná i k nepoznání.

Dílo rekatolizace je v „dávnověku“ novočeských dějin dovršeno. Její utilitárně pojatý politický cíl sám předznamenal její pozdější zpovrchnění. Světský praktický zřetel tohoto podnikání si vynutil důraz na vnějškovost. Antonín Koniáš si např. přeje, aby mnozí mohli „...v jisté a bezpečné, spasitelné, slovem Božím utvrzené Církvi, v pokoji statečku svého beze všeho strachu požívat i a živu býti“ a aby „celoupřímně s duchovní vrchností se poradili, všechny knihy k bedlivému prozkoumání a potvrzení dobrovolně odevzdali a na její ramena celou starost o spasení své složili.“ – I když to není hlas, který by reprezentoval baroko jako evropský fenomén, i když i v českém baroku tu a tam zaznívají hlasy jiné, je to nicméně příznačný projev sklonu, jehož neblahost vyvstane ve srovnání s reformací, ať už lze mít vůči ní nejrůznější výhrady. Je to snaha udržovat svěřené stádce na úrovni ovladatelné mentality dětské.

Tímto svěřeným stádcem je poddaný lid, jehož pozdějším tzv. obrozením vznikne novodobý národ český. Ona snaha se namnoze prosadí. Složení starosti o spásu duše na ramena vrchnosti vede k pohodlné nedbalosti. Extatické líčení pekelných hrůz i přebujelý kult světců, posvátných předmětů a míst vede k pověře. Protireformační pastorece se neobrací k osobnosti, ale k tomu, co je v člověku neuvědomělé, dětinské, duchovně nevyzrálé. Netříbí mysl a slovo, ale smysly. Prohlubuje závislost a iracionalitu, k níž má duše prostého lidu beztoho značný sklon. Spoluvytváří to, co pozdější doba nazve zlovolně „temnem“ a proti čemuž se bude cítit povinna vystoupit ve jménu „světla“. Bůh české protireformace je přehlušen a zakryt pomyslnými kůry andělskými a leskem nádhery chrámové. Zdali se stará o lidskou každodennost? Na tuto otázku si odpovídají páni i poddaní každý po svém, jedni zvůli, druzí selskými rebeliemi. Jak vidno, rekatolizace na cosi důležitého zapomněla. Ze suverénního Pána a soudce učinila boha toliko svátečního. Lidské úsilí proklestit si k němu cestu proto zůstane pro příští věk zneváženo.

Jednou z forem tohoto úsilí bylo i baroko. Česká odezva na barokní zkušenost však zůstane rozpolcena. Po letech z ní zůstane na jedné straně jímavá vzpomínka na idylu dětství, na druhé straně temná, podrážděná nechut. Vůči důstojnosti baroka bude česká duše nadlouho slepá a hluchá.

2. Fundus instructus

Novočeský „dávnoček“ spadá vjedno s dobou soumraku staré stavovské společnosti, tedy i vztahu „lenní pán versus poddaný“. Pozici prvního členu této relace později postupně zaujme stát. A poddaný se posléze bude chtít stát občanem.

V Čechách dojde na počátku tohoto dlouhodobého procesu k intermezzu: domácí panská vrstva se odcizí zvyklostem a tradicím země, na níž ulpělo ódi-um „ohavné rebellie“, případně bude nahrazena cizáckou. Z jistého hlediska to není příliš významné, neboť i kdyby se tak nestalo, státní raisona by zvítězila jako kdekoli jinde. Z jiného hlediska, pro nás důležitého, to však významné je. Odcizení poddaného lidu – jediného legitimního předchůdce novočeského národa – od aristokracie, jeho psychologické vyvázání ze staré společenské struktury, proběhne takřka naráz.

Připomeňme si, co tomu předcházelo: trauma třicetileté války, tedy pustošení trvající po celou generaci, morové rány, masová emigrace, úbytek populace snad na polovinu předchozího stavu. Jaké potence můžeme u poddaného lidu po tom všem předvídat? Jistě sebezáchovné úsilí v tom nejprostším smyslu. Je vlastně s podivem, že se naši předkové po všech přestálých strádáních

nestali znovu barbary. Proto není zdaleka vyloučeno, že před takovým zpustnutím uchránil zemi i lid právě – rekatolizační experiment.

Čím ale skutečně žili ti, kdo přežili? Več doufali a jak rozuměli sobě, světu a událostem? Co si ponechali z rozbité životní formy, vytvořené minulostí, a co skutečně převzali z toho, co jim bylo nyní nabízeno? O tom všem nelze vynést jednoznačný soud, protože zkusmé výklady si odporují.

Protireformačnímu dílu se dařilo a tvorbě nové loajality též. Už v roce 1648 se Pražané, civilisté, odhodlaně bránili Švédům, na něž tolik spoléhal Komenský, a ubránili se. Církevní slavnosti se těšily zájmu i hojné účasti a jejich tradice přetrvala až do devatenáctého století. Protireformační baroko ztělesňuje řada osobností etnicky českého původu i citění, o jejichž ryzosti a vnitřní celistvosti snad netřeba pochybovat. Po triumfálních masových oslavách svatořečení Jana z Pomuka však dochází na mnoha místech k rozbíjení jeho soch a písma znalí Češi opatrují své kacířské knihy ještě dlouho do osmnáctého století, aby tak poskytovali pádný důvod horlivosti Koniášů a vysloužili si hanlivé označení „berani“. Jak tedy vypadal skutečný stav české duše? Rozpačitost takového tázání nemá svůj důvod pouze v nedostatku informací, ale i v chaosu, jaký tehdy nedokázala zmalátnělá česká mysl obhlédnout a vyjádřit. Jako by němý patos, příznačný pro české výtvarné baroko, byl jedinou výrazovou možností, jíž se mohla projevit jinak nevyslovitelná tragika zraněné země. Nepodobá se pravdě, že „vektorový součet“ všech těch drásavých zkušeností a mohutných dojmů, vzájemně si protirečících, vedl nakonec k rezignaci na syntézu, protože ta nebyla v lidských silách?

Rozbitý duchovní a společenský život byl spěšně rekonstruován. Duchovní vakuum pohotově vyplňovali jezuitští misionáři a uprázdňené pozice v sociální struktuře zaujala stejně rychle nově dosazovaná vrchnost. Chvat tohoto podnikání způsobil, že obnova spouště nebyla dílem spontánní regenerace z vnitřních zdrojů zbytku národa. Popudy i prostředky této rekonstrukce přicházely zvenčí. Troufáme si vyslovit hypotézu, jakkoli empiricky těžko dokazatelnou, že tento postup – tehdy snad jediný možný – vytvořil stereotyp, který se bude uplatňovat i nadále, dokonce do našich časů: prohra vyústí v bezradnost a v pasivní očekávání, snad i ve spoléhání na to, co přijde odjinud, zvenčí.

Pojem „národní povahy“, jak jej postulovalo romantické myšlení devatenáctého století, je velmi kontroverzní a seriózní myslitelé se mu raději vyhýbají, snad že je příliš zatěžkán biologizujícími konotacemi. Národy se však svými „mentalitami“ přesto liší, dokonce někdy i po dlouhý čas tímž způsobem. „Národní povahu“ netřeba pokládat za předem daný příčinný faktor *sui generis*; můžeme jí rozumět jako struktuře vžitého prožívání a reagování (případně neprožívání a nereagování), kterou sdílejí příslušníci určitého národního

společenství a která je výslednicí jejich – opět sdílené – zkušenosti. Trvá-li tato zkušenost dlouho anebo vytváří-li se v mimořádných situacích, zasahujících hluboko každého jednotlivce, může vytvořit dlouhodobou dispozici celého společenství. A právě ono století, které následovalo po porážce stavovského povstání, mohlo být takovou převratnou zkušeností, jaká poznamenala český lid způsobem, zjišťovaným od oněch časů až po dnešní dny.

Světská vrchnost je pojednou lidu mnohem cizejší než dřív. Distance bohatství a chudoby tu bývala od nepaměti, ale nyní chybí možnost dorozumění, a nejen z nedostatku společného jazyka. Chybí tu jakýkoli společný zájem. Chybí i nárazníkové pásmo, obsazené kdysi drobnou šlechtou zemanskou i rytířskou, která prostředkovala mezi životními způsoby krajních protiv a napomáhala kultivaci lidového života. Poddaný proto zanevře na panský svět i na kulturu přicházející shůry, vlastně na všechno, co odtud přichází. Patrně od té doby je hierarchický rozměr sociální struktury v české společnosti vždycky zpochybněn; jako realita i jako postulát. S tímto zpochybněním mizí i povědomí odstupňovaných závazků a povinností jako druhé strany výsad. Společenská funkce aristokracie přestává být u nás samozřejmostí dříve než jinde.

Vtíravému lesku nové kultury se však nelze zcela uzavřít. Má-li městský i selský lid možnost, kradmo ji napodobí. Toto přejímání ale bude povýtce vnějškové. Nová kultura sice ztvární mysl lidu, příbytek i krajinu, a tato její pečeť bude ještě ve dvacátém století určovat představu české idyly, avšak síly, které ji budou v lidu udržovat, jsou jiné povahy než ty, které mu ji vtiskly. Zvláště patrné je to na lidové zbožnosti. Například Rodička boží, kterou protireformace oslavila jako Královnu nebes, jako zvláště omilostněnou představitelku padlého lidstva, se v Čechách rozdrobí v řadu lokálních bohyň. A svatý Jan Nepomucký, hrdina vzdoru proti svévoli sekulárních sil, se stane tichým bůžkem patronujícím nad zrádnými vodami. Nedostatek spontánní otevřenosti vůči kultuře, ona selská nedůvěra, která se nakonec promění v nedostatek sebedůvěry a sebeúcty, bude nadlouho určovat postoje českého ducha a ještě po dvou staletích bude možno právem si postěžovat na české plebejství.

Svět „dávnověku“ novodobých Čech je tedy uzavřen obzorem, jaký lze obhlédnout ze selské chalupy. Je to svět drobných radostí a drobných tragédií, sousedských vztahů a rolí srozumitelných zblízka. Tento krotce důvěrný svět je současně ohrožen nesrozumitelnými vlivy zvenčí, a proto se musí ze sebezáchovných důvodů uzavírat do své malosti. Ta může být někdy tísnivá – odtud pokušení utéci, vydat se do velkého světa za humny, případně vpustit víření jeho větru na náves. Toto pokušení však bude provázáno rizikem ztráty vlastní identity. Ještě po dvou staletích bude možno si právem stýskat na malost toho, co je bytostně české, na český provincialismus.

Novočeský „dávnověk“ je však i časem obnovení biologické vitality, časem populační exploze. Zatímco ztenčený počet obyvatel pobělohorských Čech a Moravy je odhadován na něco přes milion (ba i méně), vzroste populace českých zemí do roku 1848 na šest milionů. I když odhlédneme od národnostní nejednoty, není tato rostoucí masa útwarem natolik vnitřně srostlým, aby se mohla stát národem v novodobém smyslu. Sjednocovací tendence budou proto v budoucnu marně hledat společného jmenovatele v podobě obecně sdíleného zájmu. Protože se ale – jak už víme – sjednocení prosadí, bude třeba některé složky této nesourodé společnosti „vyloučit“. Nejpočetnějším je na sklonku novočeského „dávnověku“ živel maloměstský a selský. Aristokracie, ona společenská vrstva, která aktivně tvořila dějiny Evropy víc než tisíciletí, se už do novočeského národa jaksi nevejde a zůstane mimo. Poslední jednání jejího velkolepého příběhu se uvede koncem osmnáctého století Prohlášením nezávislosti severoamerických osad a pádem Bastily; aristokracie se však zhostí ještě nejedné významné úlohy a stačí předat cosi ze svého duchovního vlastnictví těm, kdo přijdou po ní. Nikoli však u nás. Novodobý český národ zavrhne nejen příslušníky této vrstvy, ale i podklady její životní zkušenosti, její vidění souvislostí i její ctnosti. Bude mu to chybět.

3. Osvícenství

Barokní úsilí o záchranu ducha středověku časem zpovrchnělo, zmalátnělo, až se vytratilo docela. Nemohlo se prosadit, protože nebylo možno zastavit dalekosáhlou a nevratnou proměnu agrární (feudální) společnosti v průmyslovou. S touto proměnou se postupně rozpadá celý životní způsob Evropy, jak se vytvořil a ustálil v průběhu přibližně jednoho tisíciletí. Prvním uceleným duchovním výrazem nastupující epochy, prvním a dosud vlastně jediným aktem jejího syntetizujícího sebepochopení je osvícenství. Vyhlásilo boj předcházející epoše a nezapřelo svou spřízněnost s renesancí. Emancipační snahu však projevuje otevřeněji a prosazuje ji energičtěji. Také ji skutečně prosadí: žádný pozdější výkyv opačným směrem neotřese jeho nejvýznamnějšími vymoženostmi. V tomto smyslu je osvícenství hnutím vítězným.

Osvícenská emancipace je vymaňováním se z nejrůznějších vazeb, dokonce i z těch, které měly trvat. Osvícenec totiž pocituje každou vazbu jako pouto. Jen jediná je aklamována, a tou je rozum, o němž se věří, že je korunou lidské přirozenosti. Snad nejpriznáčnějším rysem osvícenství je antropocentrické zahledění, ba zalíbení člověka v sobě samém. Bůh – pokud vůbec zůstává – je odsunut do bezpečné vzdálenosti, odkud bývá nanejvýš občas vtahován do

sféry ryze lidského podnikání, čemuž nemůže než přitakat, neboť sám už není než dokonalou kvintesencí „přirozeného“ lidství.

Vše se stává jasným. Svět není již údělem, nýbrž přirozeným vlastnictvím osvícenského člověka, jenž může směle parafrázovat královský výrok: *le monde, c'est moi* – svět, to jsem já. Světu jakožto údělu vypoví tento člověk dobyvačnou válku, o níž věří, že je spravedlivá. Úlohou pátračů pověří vědu, úlohou okupačních vojsk – později – techniku. Nevadí, že úkoly jsou nekonečné: lidskému pohledu se rozevřela horizontální perspektiva pokroku. Osvícenství je proto utilitaristické a optimistické.

Osvícenec nemilosrdně antikvuje minulost, pokud mu ona nedává za pravdu, a označí ji jako „temnou“. Trochu připomíná mladého muže, který právě rezolutně zavrhl iluze a báchorky svého naivního dětství, protože mu začaly připadat přízračné. Osvícenskou nechuť k předsudku, pověře a intoleranci lze pochopit a přijmout. Ona však sahá dál. Postihuje vše, co osvícenec pojal do široké oblasti „iracionálna“ a co se v jeho mysli pokaždé nějak spojuje s „temnem“ a „fanatismem“. Jako by tu nastal boj mezi dvěma potencemi lidského ducha: analyticko-experimentální rozum vyhlásil nepřátelství rozumu kontemplativně-hermeneutickému a vykazuje jej z domény rozumnosti.

Osvícenství je totiž prvním důsledně pojatým a uvědoměle programovým hnutím sekularizačním. „*Saeculum*“ znamenalo „věk“, „století“, čas vyměřený člověku na tomto světě, uvažovaný oproti věčnosti, „*aeternitas*“. Osvícenství jakožto negace barokního vzepětí vyhlašuje přednostní zájem o tento svět. Je pozemšťanské a ve svých důsledcích proticírkevní (u nás protikatolické), implicitně, ale stále častěji i explicitně protikřesťanské, ba protináboženské. Jeho působení je současně konstruktivní i destruktivní. Osvícenství uvolňuje prostor pro výstavbu novodobých věd (jejichž prvopočátky sahají ovšem do pozdního středověku) a pro jejich praktické využití. Proto provádí rozsáhlou demontáž díla minulosti. Dějiny spásy nahradí Pokrokem – a pak už není místa pro hřích či milost, dokonce ani pro tajemství. Má svůj étos, smysl pro některé ctnosti. Být osvíceným je však výsadou: „osvícený“ je skoro tolik, co kdysi „urozený“. Osvícenství je zatím exkluzivní záležitostí a ví o tom. Dost možná, že jeho étos je samolibou potřebou dokonalosti, jejíž směrnice si však určuje samo.

Jeho kolébku nalézáme tam, kde je Evropa na svou dalekosáhlou proměnu připravena nejvíce, tedy na Západě. A nejviditelněji ve Francii, protože polarizace společenských sil je tam nejvyhrocenější a situace svým způsobem nejjednodušší: na jedné straně „*ancien régime*“, na druhé revoluční měšťanstvo silné natolik, že se odváží frontálního útoku. Tento konflikt tam není komplikován žádnými dalšími třenicemi, žádnými etnickými nebo ideovými spory,

žádnými historickými reminiscencemi. Každé zájmové uskupení si tam našlo své místo na té či oné straně fronty.

Ostatní Evropa, především ta střední, kterou máme na mysli, není zdaleka tak polarizovaná, i když se už ocitla v silovém poli téže rozkladné proměny. Sjednocovací procesy, které byly v její západní části dovršeny už ve středověku, tu začaly později a zůstaly nedokončeny. Na východ od Rýna je tedy Evropa pestrá mozaikou rozmanitých partikulí sociálních, ideových, státně politických a především etnických s nevyjasněnými vzájemnými vztahy i specifickými zájmy. Nadto tu setrvačně působí i síly retardační. Pojivo tohoto mnohotvárného celku ale přesto zaniká a každá jeho někdejší částčka se rozpomíná na svou osobitost a touží po svébytnosti na úkor některé jiné. Osvícenství proniká vítězně i sem, působí tu jako katalyzátor, a každá z nově se pojímajících partikularit – buď si to panovnický dvůr, společenská vrstva, kroužek vzdělavců nebo koterie politicky ambiciózních lidí, urozených či neurozených – v něm chce pojednou najít užitečného spojence. Dokonce i právě vznikající novodobá národní hnutí, jakkoli je osvícenskému univerzalizmu národní partikularismus cizí. Osvícenství je totiž nástrojem destrukce všeho starého a konstrukce ledačehos nového.

Proto je faktická úloha osvícenství ve střední Evropě „rozporná“, jak by se dnes řeklo. Střední Evropa není pro ně dostatečně dozrálá, ale kdekdo v ní touží po jeho dobrodiní. Dovolávají se ho proto síly, které se v jiném ohledu střetávají jako protivníci: Habsburk, který je titulárně stále ještě císařem římským, „landespatriotičtí“ aristokraté, jeho vazalové, intelektuálové, kteří vytvoří elity novodobých národů, podnikaví reorganizátoři i osamělí běžci-utoπισté, ti všichni chtějí být a svým způsobem jsou „osvícení“. Zatímco na západě Evropy je osvícenství – viděno z jejího středu – ideovou strukturou, která vtiskuje věcem (mnohdy nemilosrdně) svůj tvar, je v jejím středu silou indukující různoběžné pohyby, tedy kvasem. Často se tu stává, že osvícenská inspirace vyvolá neslučitelné rozpory v jedné a téže lidské mysli. Nejednen osvícený pán odhodlaně zachovává neosvícené feudální poměry na svých panstvích. Nejednen tradicionalistický muž církve si dopřává ve svých odborných spisech kritičnosti velmi osvícenské. Rozporů není ušetřena ani panovnická mysl: tuší nevyhnutelnost změn, jimž dokonce svým způsobem přeje, ale současně se nemíní vzdát myšlenky absolutismu – *l'état, c'est moi* –, který právě na pařížském jevišti spektakulárně dokonává.

Střední Evropa tedy přijímá osvícenskou inspiraci ochotně, ale se zpožděním. Čechy ji přejímají z Vídně, jejich opoždění je tedy dvojnásobné. Vnímavost vůči podnětům osvícenství je u nás zprvu omezená, přesněji řečeno výběrová. Není tu myslitelů, kteří by byli s to přijmout je v jeho plné šíři a členitosti (za

takového lze snad pokládat až Bernarda Bolzana). Osvícenství nachází ohlas především v řadách prakticky uvažujících vzdělavců, které spojuje jednou určitější, častěji však méně určitá nespokojenost s rakouskými a českými poměry: ty ve srovnání s evropským Západem, ba i s Německem, poněkud připomínají závětrí. Zdařilá protireformace sice posílila panovnický absolutismus, ale současně umrtvila společenský pohyb. Habsburské državy proto povážlivě zaostávaly politicky, hospodářsky a vůbec civilizačně. Protože se to projevilo i na poli válečném, sdílel onu neurčitou nespokojenost s poměry i dvůr. Ze všech aktérů, kteří si chtěli v těchto nezcela přehledných poměrech posloužit osvícenskými myšlenkami, byl nejmocnějším činitelem právě on. Proto musela osvícenská „Raison“ respektovat autoritu, již byla „raison d'État“.

Úloha osvíceného panovnického absolutismu, tereziánského a ještě více pak josefínského, je mnohoznačná. Jeho snahy, zjednávající cestu liberalismu a přirozenoprávnímu nazírání, znamenaly skutečný mravní pokrok: zlepšení sociálního postavení a povznesení kulturní úrovně poddaných, zavedení náboženské tolerance, omezení a poté zrušení útrpného práva atd. Převratné změny na poli církevním, zasahující pastorační správu, výchovu kléru, řehole i liturgii, skoncovaly s duchem protireformačního baroka (barokní zbožnost pak přežívala setrvačně v nižších, zejména venkovských vrstvách), ale podrobily církev státu. Centralizační snahy, omezující a posléze rušící pluralitu mnohotvárné (především mnohonárodní) říše, se ukázaly být větrnou setbou.

Četné dekrety a výnosy netrpělivého Josefa II. „postátňovaly“, rušily vžitě způsoby a instituce, zaváděly nové a nejednou to s „racionalizací“ přehnal ad absurdum. Příklad za všechny: v roce 1789 císař zrušil pohřební obřady a zavedl užívání rakví s odklápěcím dnem; nebožtík vypadl do hrobu a rakev bylo možno použít opakovaně (takto byl pohřben i Mozart); bylo to „užitečné“, tedy „rozumné“. Mnohé josefínské novoty vyvolávaly takovou nechuť, že musely být po panovníkově smrti zrušeny; jeho iniciativa tím byla značně diskreditována. Kromě osvícených reforem, jako např. zrušení poddanství, se však císaři, který se sám prohlašoval za „prvního úředníka státu“, podařilo dokončit to, s čím opatrně začínala jeho matka, totiž nahradit vrchnostenskou samosprávu v nejdůležitějších rozhodovacích funkcích státně centralistickou byrokracií. Systém norem, nepochybně osvícených, a jemu odpovídající exekutiva, tedy i početná úřednická vrstva, to byl ten proslulý rakouský „erár“, nejvýznamnější a nakonec už jen jediná státotvorná síla.

Na rozdíl od epochy protireformačního baroka nevytvořilo u nás osvícenství nějaký svěbytný tvar, který bychom mohli nazvat „českým osvícenstvím“ a případně jej srovnávat s francouzským, německým aj. (naproti tomu o „českém baroku“ mluvit můžeme). Lépe proto hovořit o „osvícenství v Če-

chách“. Tím bylo především ono široce pojaté panovnické podnikání, které během jedné generace proměnilo i českou společnost, spíše ji však rozvolnilo než formovalo. Kromě toho však patří k fenoménu osvícenství v Čechách i plejáda vzdělaných jednotlivců, převážně Němců, ale i Čechů, kteří byli přinejmenším na nějaký čas osobně spjati s josefínskou politikou buď jako její vykonavatelé, anebo využili možností, které jim ona poskytla. Nadto prosluli i svým osobním výkonem, který pak ocenily až budoucí generace. Byli to pěstitelé popisných věd, knihovníci, vychovatelé šlechtických domů, univerzitní učitelé apod. Později, v 19. století, se k nim bude hlásit inteligence novočeského národa jako ke svým předchůdcům. Důvody jejich pozdější české obliby budou rozmanité: buď že se odborně zabývali českými dějinami či jazykem, nebo udržovali kontakt s etnicky českým prostředím, jemuž případně prokázali významnou kulturní službu, anebo se sami k českému národu hlásili, předvídající jeho šťastnější budoucnost, a tím jaksi předem napomáhali českému sebevědomí.

Jakkoli je osvícenství nepodobno protireformačnímu baroku, ba dokonce je jeho antipodem, sdílí s ním v Čechách to, že je sem vneseno „shora“. Panovnická horlivost, která je sem uvádí, je mnohem důsažnějším činitelem než spontánní receptivita zdejších vzdělanců, protože zasahuje do života všech vrstev bez výjimky. Přitom posiluje českou zkušenost z doby minulé: rozhodující změny – v daném případě i změny vítané – přicházejí zvenčí a prosazují se bez ohledu na domácí připravenost.

Osvícenství přichází do Čech v příznačné podobě: nikoli jako světonázor (vůči tomu byla vnímavá jen část zdejších vzdělanců), ale jako soubor prakticko-utilitárních opatření, která změnila každodennost všech. Osvícenství kdekoli se dovolávalo „rozumu“. Bez ohledu na to, kam směřovala jeho vůle rozumět, můžeme říci, že v Čechách mobilizovalo spíše rozum „praktický“ než „čistý“, což je ostatně patrné dodnes.

I když se uvědomělé novodobé češství později sytilo ze zdrojů spíše romantických než osvícenských, je úloha osvícenství v novočeských dějinách pozoruhodná. Základního vzdělání se dostává širokým vrstvám teprve od tereziánských a josefínských časů v postátněných školách v osvícenském duchu. Podřízení církve, dosud autonomní a monopolní kulturní instituce, osvícensky spravovanému státu podrobuje via facti náboženskou víru kritériu praktické užitečnosti, které v Čechách zdomácní. Z osvícenců se rekrutují první „obrodiči“ a z jejich školy vyjdou posléze první „obrozené“ generace vzdělanců. A vznik novodobého českého národa bude možný teprve uvolněním širokých vrstev z poddanských pout, které přichází díky osvícené panovnické iniciativě právě včas. – Zdá se, že některé osvícenské ctnosti (např. smysl pro racionální evidenci, pro syntézu) nám zůstaly poněkud vzdáleny, zato jsme si osvojili někte-

ré osvěcenské nectnosti, především snahu o myšlenkovou jednoduchost, která se přesnadno stává povrchností. Bylo to právě v intencích příliš sebevědomého, ale povrchního osvěcenského ducha, že jsme vyloučili ze svého zájmu kus vlastních dějin, protože se nám pojednou zdál „temný“.

Nezbývá tedy než připustit, že osvěcenství je v jistém smyslu ražebnou národní zkušeností, jakkoli nepřímou leckdy opožděně zprostředkovanou. Dokladem budiž i dojem, který snad není dalek pravdy: osvěcenská epocha je nejzazší mezí, nejvzdálenější končinou, do níž se dokážeme bez velkého úsilí vcítovat.

4. Předvečer obrození

Osvícenství, dovršující přeměnu středověku v novověk, je nám předělem, kdy se mění jak české společenskopolitické realie, tak i samotné pojmání a prožívání češství.

Království české bylo odedávna mimořádně privilegovaným říšským lénem. V roce 1526 se nadto stalo dědičnou državou habsburskou, ale i po bělohorské porážce stvrdilo „Obnovené zřízení zemské“ jeho formálně státoprávní existenci. Ta se však stává po tereziánských ústavních reformách pouze stínovou. Sám výraz „království České“ Je pak už jen symbolem čehosi zašlého.

Osvícenské státní školství škýtá základní vzdělání všemu obyvatelstvu v jeho mateřštině, což je „rozumné“; střední, odborné a vyšší školství je však u nás německé, neboť pevný stát, třebas nebere svým národům jejich mateřštinu, trvá na tom, aby se jeho obyvatelé mohli nějak domluvit, což je neméně „rozumné“. Teprve v této době je germanizace českých Čech na postupu a českost českého etnika lze pokládat za ohroženou.

Doba protireformačního baroka si záhy vypracovala živé, ba exaltované pojetí češství, vázané na tradiční katolictví. Vyznačovala se nevraživostí k hutské a reformační minulosti, ale i polemickou obranou vůči politické nepřízni Vídně a mementem adresovaným těm vrstvám národa, jejichž posláním bylo pěstování národní kultury, ale které z konjunkturálních důvodů v tomto ohledu lhostejněly. Bylo to češství balbínovsko-vavákovské, češství konzervativní, které posléze postrádalo vnímavost vůči duchovním i společenským proměnám tehdejší Evropy, jejichž projevem bylo právě osvěcenství. Tyto proměny si k nám tedy razily cestu médii německým.

Osvícenstvím se Čechy ocitly v dosahu působení emancipační síly, již se ohlašuje – a posléze i prosadí – nová třída, která se ujme otěží následující epochy, totiž měšťanstvo. Tato síla rozrušuje etablované instituce a zvyklosti, rozvolňuje ustálené vztahy a zpochybňuje vžitě postoje i názory. Také ono ba-

rokní balbínovsko-vavákovské češství, jehož východiska se stávají předmětem nemilosrdné kritičnosti osvěcenské vědy.

Kritikové jsou dosud uvědomělými katolíky, často i řeholníky. Pocházejí z řádů, které zatím nedokázaly úspěšně konkurovat stále dosud mocným jezuitům (především z řádu piaristického a pavlánského), někteří jsou nekonformními jezuitami z osvěcenské frakce Tovaryšstva. Zrušení jezuitského řádu papežem v roce 1773 jim uvolnilo pole. Tito katoličtí osvícenci zastávají rozhodující místa ve středním a vysokém školství. Jejich působení znamená faktický konec barokně protireformační tradice ve vzdělaných vrstvách národa. Mnozí z nich jsou odbornými historiky a filology. Distančují se od protireformačních úkorností a obsesí, nepocitují je již. Obracejí se k historickým pramenům a zvažují jejich věrohodnost (Dobner, Dobrovský), znovuobjevují zamlčovaná historická období (Royko). Dosud platné protireformační pojetí českých dějin po jejich kritice už nemůže obstát. Spolu s českými dějinami znovuobjevují i češtinu a jiné české realie (Pelcl), zprvu jen jako zajímavé přírodniny, které s osvěcensko-vědeckou akribií zkoumají.

Tato skupina katolických osvícenců, působící přibližně po dobu dvou generací, „tereziánské“ Dobnerovy a „josefínské“ Dobrovského, je pozoruhodná svou vnitřní různorodostí i sdílením téže role, kterou sehrála na přelomu dvou epoch českých dějin. Etnickým původem jsou tito lidé Čechy i Němci, vyznáním katolíky. Zatímco u některých, např. u Dobnera, koexistuje osvěcenský kriticismus s tradicionalistickou loajalitou řeholníka, má katolicismus jiných, např. Dobrovského, zcela josefínský ráz a sblížuje je s vyznavači specifické osvěcenské zbožnosti, se zednáři. Někteří se zabývají českými „starožitnostmi“ pouze jako odborníci, jiní si vytvářejí k českým realitám citový vztah (Pelcl), ba pokládají se za „Čechy“, aniž by jim v tom bránil případný německý původ (Dobner, Voigt). U Dobrovského překvapí jeho vyhrčená ambivalence: vědomě pokládá „českou věc“ za neodvratně ztracenou, přitom se přehorlivě věnuje českým dějinám i jazyku: jako odborník uplatňuje kritičnost až sžíravou; zato ve svých občasných blouznivých vidinách sní o příští slávě Čechů a Slovanstva. Tak jako den a noc střídá se u něho rozum a cit, v němž možno spatřovat předzvěst toho naladění mysli, které vystřídá racionalistickou strohost osvěcenství, totiž romantismu.

Tito lidé, kteří pravděpodobně prožívali senzitivněji konec jedné epochy a kteří snad pocítovali potřebu nové osobní identity, nevytvořili nějakou novou koncepci národa, společnosti, dějin, nějaké nové pojetí češství. Ale tím, že rozvraceli východiska pojetí dosud platného, vytvářeli bezděky to, v čem bude příští, tentokrát již romantická generace „buditelů“ vidět základnu svého díla.

Spolu s emancipační silou začíná v druhé polovině 18. století působit v Čechách i její odvozenina, síla státotvorná, centralizační: na místě kdysi volného sdružení svébytných útvarů s odlišnými tradicemi má vzniknout státní útvar jediný, ovládaný ústřední moci. Uvolnění z poddanských pout přijímá selský lid s vděčností, která učiní z etablované církevní i světské aristokracie spojence. Hierarchové – byť ne všichni – chtějí hájit nezávislost církve vůči státu, šlechta své výsady. Česká šlechta na rozdíl od uherské se na politickém kolbišti nevyznačuje sebevědomím a rázností. Přemnozí z jejich řad vděčí za svou držbu panovnické přízni z dob třicetileté války. Mnozí mají dokonce špatné svědomí: ve válkách o „dědictví rakouské“ v půli 18. století lehkomyšlně stranili císařovniným nepřátelům a bylo jim velkoryse odpuštěno. Odpor vůči centralizaci se projevuje proto nepřímo – „zemským vlastenectvím“ (landespatriotismem), tedy zdůrazňováním zemského svérázu i starých zvyklostí. Tento aristokratický konzervatismus neváhá příležitostně připomínat i českost Čech, a to nejen ve smyslu „böhmisch“, ale třeba i – to slovo padne ovšem mnohem později – „tschechisch“. Urozené panstvo nehájí ono barokní češství (to je součástí minulosti, již už dvůr očividně nepřeje), ale opatrně podporuje studium českých „starožitností“. Katoličtí osvícenci, kteří znovuobjevují dějiny i jazyk země, proto vděčí za mnohé svým urozeným příznivcům.

Tato výzva a odezva, tedy: emancipační plus státotvorná síla a konzervativní odpor, který ji do určité míry neutralizuje, prokáží – aniž by si to zatím kdokoli přál – dobré služby budoucí „české věci“. Emancipace poddaného lidu, umožněná panovnickým patentem, znamená ipso facto dalekosáhlou mobilizaci česky mluvícího živlu. Samotný „landespatriotismus“ české (böhmisch) šlechty by asi i nadále přál bohemistickým studiím pilných učenců, nikoli však nacionalismu širokých vrstev. Samotný josefinismus by umožnil osvobození sedláka, ale vzápětí by ho germanizoval.

Snad lze tedy vyslovit domněnku, že novočeský národ vděčí za předpoklady své existence shodě okolností, jak ji vytvořil „duch doby“. Je snad možno i domýšlet: zatímco většina evropských národů (národů v někdejší smyslu) byla „kompletními“, tedy organickými útvary a ke své novodobé tvářnosti spěla plynulým vývojem, aniž by musela řešit otázku smyslu své existence, vznikl novočeský národ z torza někdejší české společnosti působením vlivů, z nichž mnohé přicházely odjinud, přičemž pojetí vlastního češství (i v dávnější minulosti problematické) byl nucen vytvářet dodatečně. Proto i otázku své další smysluplné existence si mohl klást až dodatečně. A nezdá se, že by vždy snadno nalézal uspokojivou odpověď.

[II.] MEZI PROUDY DEVATE- NÁCTÉHO STOLETÍ

Nyní tedy nastává doba, která je pro národ, začínající nikoli z ničeho, ale téměř z ničeho, dobou epochální. Tak ji chce alespoň národ prožívat. Daří se mu to do poloviny následujícího století.

Skromné počátky v době předbřeznové, Jungmannův Slovník, Kollárova Slávy dcera, Palackého Dějiny, Národní divadlo, česká větev Karlovy univerzity, kulturní žeh devadesátých let, vytvoření samostatného státu a posléze – v rozbřesku časů už zcela jiných – sudetoněmecké „domů do říše“ a vzápětí vysídlení tří milionů českých Němců, to jsou milníky této historie, kouzlo jejíhož „heroismu“ působilo ještě na mnohé ze současné starší generace.

Je to dílo vsutku téměř heroické, usilování téměř úctyhodné. Byly chvíle, o nichž mohl Palacký vzpomínaje prohlásit, že kdyby se tehdy a tehdy tam a tam zřítíl strop, nebylo by českého národa, neboť jeho osud byl vložen do rukou mužů, jichž byla hrstka. Čeština byla už jen plebejskou řečí, nechybělo mnoho, snad jen doba jedné generace – a Čechy by možná stihl osud Lužických Srbů. Český mluvících plebejců bylo ovšem mnohem víc.

Jednu generaci trvalo, než se podařilo jakž takž sestavit a ustálit novočeský jazyk. Další generace pracovala na jakés takés identitě národa jakožto historické individuality a pokoušela se ji opřít o minulost stejně slavnou a starobylou, jako je minulost národů jiných. Pak bylo třeba si osvojit soudobou kulturu, být tedy „à jour“ ve vědách, v umění, v neposlední řadě i v politice, přitom se postavit na nohy i hospodářsky. Politice nebylo přáno příliš. Po opatrném tápání a krivolakém bloudění přichází na pomoc I. světová válka – a staříčká Praha, která více než století „snila v provinciálním ústraní svůj státoprávní sen“, se stává metropolí novotvořeného státu.

Použijeme-li v duchu dvacátého století ryze výkonnostních měřítek, pak nezbyvá než uznat, že to byl výkon pozoruhodný. Novočeský národ založil své sebevědomí právě na něm. Dlouho byl na své úspěchy pyšný. Panteon národních velikánů (převážně dělníků pera), jejichž jména lze dosud číst v označeních ulic, příběhy Jiráskových hrdinů, Alšovy kresby a Smetanovy akordy ve Zlaté kapli nad Vltavou, obrysy Matičky Prahy, jejíž sláva se měla dotýkati hvězd, to všechno se slilo ve vonný a libozvučný melodram, který se znovu a znovu rozeznával, řeklo-li se „národ český“. Teprve po létech se prokázala jeho nedostačivost, neboť nebylo v něm téměř nic, co by bylo možno vepsat

na praporce, kdyby bylo třeba vytáhnout do pole. Nebojovalo se však příliš. Něčeho z toho bylo možno použít, když se národ etabloval v poměrech, které zavládly v půli století následujícího. Tehdy však kouzlo melodramu jako by rázem vyčpělo, ale o tom později...

Obdivujeme-li se výkonu, sluší se ptát, kdo jej vlastně vykonal. Než se však budeme ptát po vykonavateli, porozhlédněme se kolem. Věnujme pozornost tomu, co bychom mohli s jistou nadsázkou nazvat „situačními konstantami českých dějin“. Jsou to „faktory“, tedy situace, vlivy, okolnosti relativně dlouhodobé povahy, které jsou na českých dějinách jen málo závislé anebo zcela nezávislé, ale tyto dějiny významně ovlivňují a do nich zasahují, ať už zvenčí nebo zevnitř.

České dějiny jsou do velmi značné míry odezvou na dějiny Evropy. Čechy jsou obklopeny a byly i prostoupeny živlem německým. Byly a jsou arénou duchovního zápolení, které do Evropy a do světa vneslo křesťanství. Jsou dějištěm převratných společenských změn, které vyvolala industrializace. Jejich dějiny jsou mj. i součástí dějin habsburského soustátí a posléze mocnářství. A český osud je závislý na mocných státních útvarech v sousedství či v blízkosti, nejprve na Německu, poté na Rusku.

1. Evropa

Řekne-li se „Evropa“, zní to stále ještě trochu jinak než jako pouhé zeměpisné označení, i když onen tušený přesažný význam pochopíme dnes už jen ze vzpomínek na to, čím Evropa kdysi byla, resp. mohla být, neboť dnešní skutečná Evropa je už sotva víc než to, co označí pouhý geografický pojem.

„Evropa“ ve smyslu, jímž se chceme obírat, znamenala určitou jednotu v rozmanitosti, jejímž pojítkem bylo netoliko shodné společenské uspořádání, jediná církevní instituce a společná literární plus jednacím řeč, ale především jednotný způsob života, jednotná vzdělanost, shodně platná stupnice vyznávaných hodnot (ovšem i shodné prohřešky proti ní) a shodný pohled na první i poslední věci člověka.

Máme-li být přesní, musíme tyto přívlastky připsat pouze středověké „křesťanské Evropě“, která si tak ovšem sama neříkala. Považovala se prostě za „svět“ a činila tak téměř právem. K „evropanství“ se začala výslovně hlásit až později, když už přestávala být sama sebou a nechtěla si to dosud přiznat. Ale tehdy, zejména kolem přelomu prvního a druhého tisíciletí křesťanského letopočtu, byla vskutku světem, jehož kteroukoli část bylo možno s nevelkým úsilím učinit domovem. Emigrace v dnešním smyslu proto neexistovala, zato panovala čilá migrace lidí, podání a idejí, která přispívala k vnitřní soudržnos-

ti. Války byly jen dočasné a lokální. Bývaly, pravda, i kruté, neboť barbarství ani tehdy nepozbylo své moci. Zato však nemohla nabýt moci ona ničivá totální lhostejnost, jak ji známe z válek a příměří současnosti. Závaznost cti, urozenosti a křesťanské lásky (jak jí bylo tehdy rozuměno) byla všeplatná, o čemž věděli i ti, kteří se z těch či oněch důvodů rozhodli, že se jí nebudou řídit. Lidský svět byl srozumitelný, ústrojný a bylo v něm pamatováno na vše, s čím se tehdy mohl člověk setkat.

Živoucí tělo Evropy tehdy bylo strukturou organicky uspořádanou. Byl tušen jakýsi její střed ve smyslu prostorovém, mocenském i duchovním. Periferní končiny byly zvolna vtahovány a přitahovány ke středu, aniž byly pokaždé zभावovány svého svérázu, a tím též jaksi vstupovaly do dějin. Politickým výrazem tohoto uspořádání byla či spíše chtěla být Svatá říše římská, jejíž panovník se těšil respektu i tam, kam dosud nesahala jeho pravomoc, a která byla nadlouho útvarem vskutku nadnárodním, „respublica Christiana“ (neblahý dodatek v jejím označení – totiž „Svatá říše římská národa německého“ – je až pozdějšího data).

Takto předestřený náčrt je ovšem jednostranný. Mocenský polycentrismus středověké Evropy (král, šlechta, církve, město), imponující svou vyvážeností, je výslednicí svárů všech zúčastněných, z nichž každý inklinuje k svému specifickému kacířství: dynastická rozpínavost, šlechtická svévole, teokratická tyranie, měšťanský egoismus. Vzдор těmto a jiným odstředivým resp. partikularistickým tíhnutím však Evropa žije po celé věky jako pozoruhodný celek, který vděčí za svou životnost dědictví řeckořímského i židovského starověku, státotvornému géniu Germánstva, rytířské ctnosti a především křesťanské zvěsti spolu s nedozírnou kultivační prací církve. Předchodí chvalořečné odstavce líčily spíše to, čím Evropa mohla být, než to, čím opravdu byla. Ona tím však i chtěla být, a tato intence, byť plně neuskutečněná, k ní také patří. Proto a jen proto není dodnes „Evropa“ pouhým zeměpisným pojmem: v různých myslích, různých generacích a v různých končinách dokáže vyvolat nostalgii, která není bezdůvodná, stejně jako šťastně prožité dětství.

Není naším úmyslem pátrat po příčinách rozpadu středověké syntézy. Bylo třeba jen připomenout, že tato syntéza v jistém smyslu existovala – a že vzala za své. Předzvěsti tohoto rozpadu se objevují již v dobách vrcholného středověku, přibližně tehdy, kdy se stává svébytným životním útvarem město, aby se pak slily v mohutné unisono, dodnes označované „renesancí“.

Čechy se dle svých možností podílejí na evropském rozkvětu i rozpadu, ovšem s tím, že je jim souzeno zůstávat většinou na okraji. Jsou útvarem, který se po celý středověk potýká s problémy své vlastní strukturace, a jakoby neustále hledá její principy. Přes geografickou blízkost, tedy i dosažitelnost „středu“ – a možná právě proto – ztělesňují onu okrajovost vyšší měrou než třeba

zeměpisně vzdálenější Polsko nebo Uhry. Je to vlastně jiná okrajovost, daná nikoli prostorovou vzdáleností, nýbrž specifickými důsledky jejího opaku, totiž dosahem mocných a sugestivních vlivů, jejichž neustálému vlnobití jsou Čechy vystaveny, aniž by jim bylo dopřáno klidu k jejich zažití. Řada okolností přírodopisné povahy učinila Čechy (méně již Moravu) poměrně uzavřeným celkem, jiné okolnosti povahy historicko-politické je učinily ne-li provincií, tedy přece jen součástí rozsáhlejší struktury, vůči níž si Čechy trvale uchovávají pozoruhodnou ambivalenci. Jejich postavení jim sice skýtá poměrně závětrí, přesto však není příznivo státotvornému sebevědomí. Jako kulturní a historická individualita nedosahují náležité svébytnosti, ponechávají si však jakýsi provinční svéráz. Ona tíhnutí, jimiž je čas od času Evropa těhotná, se tu svářejí nikoli ve výrazné, nýbrž v mlhavé podobě, a díky této nejasnosti a neurčitosti postrádají české dějiny jednoznačný sklon. Odtud mnohost světů, na jejichž pokraji bylo Čechám stanout, a mnohost tradic, které si vzájemně protiřečí, z nichž žádná není dosti výrazná a přesvědčivá a k nimž se pak mohou hlásit nesouměřitelné elementy. I o husitství, jehož českou specifičnost a „výraznost“ nelze popřít a z jehož nejasného odkazu se chce dodnes mnohým hojit zraňovanou sebedůvěrou, se zapomíná, že bylo až do konce krom jiného i velkou českou občanskou válkou. V dobách hluboké krize západního křesťanstva zajisté přispělo svým dílem k nahlodání evropské soudržnosti, snad i nepřímou napomohlo další evropské krizi, totiž reformaci. Následující evropský paroxysmus už český stát nepřežil: třicetiletá válka přivedila jeho konec de facto. De jure tak učiní osvědčená císařovna římská o století později.

Vznik novočeského národa zastihne Evropu, lze-li tak říci, ve stavu pokročilého rozkladu. Řada významných predikátů někdejší Evropy se vyskytuje už jen na papíře: římský císař už není světskou hlavou křesťanstva, ba ani Německva. Působnost církve „katolické“, tj. obecné, je prostorově omezena a i pak je v defenzívě. Někdejší součásti Evropy, dokonce i její odlehle končiny (Španělsko, Francie, Anglie, Prusko, ba i Rusko) zbytnují na vlastní pěst, případně se stávají krystalizačními jádry velmocenských celků, ochotných k dočasným oportunním koalicím, jimž však chybí společné krédo. Svět v prostorovém smyslu se nebývalé rozšířil, obsáhl celou planetu, ba myslitelný vesmír a člověku-dobyvateli je možno vstoupit kamkoli. Svět, jež je člověk s to učinit domovem, se však nebývale zúžil. Křesťanskému světonázoru, schopnému obsáhnout smysluplný řád veškerého stvoření, vítězně konkuruje perspektiva empirické vědy, popisující jevy v zorném poli. Zatímco středověké město bylo křižovatkou v předivu nejrozmanitějších cest, stává se nynější město velikašskou metropolí. Kdejaká součást někdejší struktury aspiruje na to, aby se stala svébytným vesmírem, což nelze v tuto dobu nazvat jinak než „emancipací“. A protože se

někdejší struktura bortí, je každé emancipaci jakoby přáno, tak jako nakloněná rovina umožní zrychlení každé částěčky, která se dala do pohybu dolů.

Také někdejší „národ“ přestal být tím, čím byl kdysi. Je právě takovou součástí, která aspiruje na to, aby se stala svébytným a soběstačným vesmírem, emancipovaným z vazeb disfunkčních společenských jmenovatelů. I této emancipaci je přáno – pokud jí náhodou nestojí v cestě jiný národ s jinou metropolí. Etnický egoismus i etnická zášť se v této nouzi, o níž se prozatím nechce vědět, stávají ctností.

Novověké národy horečně pracují na své nové identitě. S naprostou samozřejmostí si přisvojují všechny vznešené přívlastky svých předchůdců, i když v tichosti i nahlas popřely kontext, který zakládal platnost mnohých z nich. Celé předcházející české dějiny však nevypracovaly takový prožitek a takovou představu české identity, jíž by se mohla následující léta a staletí chopit, již by mohla rozvíjet a na tomto úhelném kameni dále stavět. Lučavka, která rozleptala starou Evropu a která byla i mízou novočeského vzklíčení, bude proto muset rozleptat i mnohé nejasné a neurčité souvislosti české minulosti a vyživit naopak to, co je – jednoduše řečeno – k nové existenci potřebné, byť by to třeba nebylo zcela pravdivé.

2. Němci

Byla to Masarykova autorita, která posléze prosadila pro proces utváření novočeského národa pojmenování „obrození“. Konvence tento výraz ustálila a uchovala. Pravý stav věcí však tomu není právě nakloněn. Obrodit lze něco, co tu již dříve existovalo, ale z nějakých důvodů nežilo plně. Novočeský národ sdílí se svým předchůdcem jazyk a určitou společenskou vrstvu, sociální torzo. Je to poněkud málo na to, aby bylo možno „obrozovat“. Spíše stavební materiál, z něhož bude třeba národ nikoli „obrodit“, nýbrž – vytvořit. Přitom zbylé prvky kontinuity, na které bylo možno tu a tam navázat, byly prohlášeny za nevýznamné a navazovalo se – silou vůle – často tam, kde kontinuita ve skutečnosti neexistovala. – Novotvorba však není výlučným dílem ryze české potřeby a vynalézavosti. Řídí se modelem, který tu už existuje, resp. vzniká se značným předstihem. Tímto modelem je nadlouho národ německý.

Konfrontace česko-německá je cantus firmus celých českých dějin, těch starých („velkých“) i těch nových („malých“). V její podobě či rouše se tu odehrávají téměř všechny významné historické události a zcela všechny významné dějinné proměny. Ani sjednocení západoslovanských kmenů pod vládou pražských knížat se neobešlo bez německé protekce resp. bez nutnosti jejího zajištění. Z německých podnětů se tu etablují feudalismus, z Německa přicházejí

zvěstovatelé křesťanství (slibné cyrilometodějské setbě nebylo bohužel dopřáno vydat plody, zůstala tedy epizodou). Z Německa je přejímáno veškeré bohatství západokřesťanské – později „evropské“ – vzdělanosti. Němci jsou prvními latiníky i prvními budovateli českých měst. Z Němec se sem šíří jemnější aristokratický mrav, ale i první kacířstva, jako třeba valdenství, které ovlivnilo počátky husitství. Německá reformace je vzpruhou Českým bratřím, kteří by se asi vydali jejímu vlivu mnohem víc, nebýt reformace švýcarské. Zato skoro pohltní české podobojí. Do stavovského povstání jdou Němci se stejnou vervou jako Češi a stejně na to doplácují na Staroměstském rynku v červnu 1621 (pozdější smutky novočeských národovců nad popravou „českých pánů“ jsou stěží odpustitelným nedorozuměním). Tajní nekatolíci jsou pak živeni podporou z Berlína a Žitavy, selští rebelanti doufají v Brandenburka, zatímco rodilí Češi z Tovaryšstva Ježíšova klestí cestu vlivům nikoli germánským, nýbrž románským. Čeští osvícenci a josefinisté jsou mnohdy Němci. Dokonce i někteří „provoditelé“ národa novočeského (např. Dobner, Voigt)...

Státoprávní postavení České koruny jakožto říšského léna bylo odedávna závislé na Římské říši, útvaru sice nadnárodním, který však byl dílem státotvorné iniciativy plemene německého. Kdysi česká krev Přemyslovců se stále více ředila krví „cizáckou“, převážně německou. Němci byli od nepaměti spolutvůrci Čech, neboť samotné české etnikum – nutno si to konečně přiznat – na tento úkol nestačilo. Možná by stačilo na vytvoření „jiných“ Čech, ale to je neužitečná hypotéza: tyto Čechy, které byly a jsou, vytvořili Češi a Němci. – Středověkou kolonizací na přání českých panovníků tu nabývají Němci domovského práva v masovém měřítku. Jeho působnost trvá více než sedm století (jeho platnost zůstává uspávaným neuralgickým ohniskem novočeského svědomí).

Fyzická všudypřítomnost německého živlu, jeho kulturní převaha a větší sociální a psychologická rozvinutost nemohla – i kdyby Němci chtěli – Čechům dopřát, aby si vypracovali ryze českou svěbytnost, stejně jako město nemůže pomoci zachovat přilehlému venkovu jeho nedotčenost.

Válečná střetnutí Čechů s Němci byla asi stejně častá jako jejich spojení proti někomu třetímu, případně jako česká pomoc jedněm Němcům proti jiným Němcům (dlouho nebylo „Němců“ v našem smyslu: byli Bavoři, Sasové, Durynkové atd.). České země neležely v linii mocenského „Drang nach Osten“: jejich postavení bylo ustáleno a suverenita omezena jen navenek. Byla však respektována a český král, který se později stal říšským kurfiřtem, byl pánem ve svém domě. Byl uznáván jako Rex Boemorum. Jeho poddaní, Boemi, mluvili česky i německy. Pohled z německé strany byl výstižnější, lépe zachytil národnostní komplikace Čech. Viděno odtud byli Češi i Čechy „Böhmen“. Jedni mluvili „böhmisch“, druzí „deutsch“. Rozlišovat více nebylo třeba. Až v 18.

století bylo třeba terminologicky odlišit „Deutschböhmen“ od „Stockböhmen“ (tedy „kmenových“ Čechů, odtud lidový překlad „Čech jako poleno“), pro něž se v 19. století ustálil název „Czechen“ resp. „Tschechen“. České země tedy byly územím specificky dvojjazyčným.

Německá civilizační převaha pracovala v Čechách „mírovými“ prostředky. Lze předpokládat, že si jí byli Němci vědomi a že chovali k Čechům jistý despekt. Naproti tomu ne jeden Němec, získán zemským vlastenectvím, si dovedl i česky mluvící Čechy oblíbit, jako třeba Dětmar, první biskup pražský. Do tereziánských časů nebylo na německé straně aktivně germanizačního programu. Pokušení germanizace tu však bylo odedávna, a to ze strany Čechů. To je to známé „němčení“, na něž si tolik stýskali buditelé Jungmannovy generace, jehož stopy však můžeme sledovat nazpět až do počátků druhého tisíciletí křesťanského letopočtu. Snad nebude hrubou chybou, posloužíme-li si, chtějíc mu porozumět, zkušeností nejnovější: mnozí naši rodáci, nejisti sami sebou, spatřují šance dosud nevypracované identity v tom, že konjunkturálně přilnou k něčemu, co je odjinud.

Tato polarita domáckosti a cizáctví, jak to nazval F. X. Šalda, je – zdá se – určitou konstantou celých českých dějin, těch „velkých“ i těch „malých“. Je podmíněna historicky i geopoliticky: opožděný vstup do dějin sice sdílíme s ostatními Slovany, na rozdíl od nich jsme však byli obklopeni, ba prostoupeni mnohem těsněji „vyspělejší cizinou“. Odtud trvalé ohrožení české identity, svůdnost západnictví (němectví) a pokušení konjunkturalismu, což ostatně svědčí i o jisté nepevnosti či nezralosti českého ducha. Občas si Češi toto nebezpečí uvědomovali. Jejich znepokojení bylo jen výjimečně podnětem k sebezpytu. Spíše působilo křečovitě a někdy podněcovalo bouře plamenné nenávisti.

Svůdnost němčení lze spatřit při činu již v raném středověku (kdy si české panstvo poněmčuje své šlechtické přídomky), v dobách kolonizace a pak zejména v době předbělohorské, tentokrát ve znamení přechoťně přejímaného lutherství. Doba pobělohorská se nevyznačuje aktivním germanizačním úsilím, naopak, zastavuje – alespoň podle některých věrohodných českých historiků – příliv germanizujícího protestantismu. Násilná rekatolizace neznamená poněmčení: zákonodárné i výkonné protireformační instituce jsou nadnárodní, jednací řečí je latina a jezuité káží česky. Pokud zprvu neumějí, učí se. Dovedou se dokonce rozhorlit pro čest a slávu českého jazyka, který přece byl (zde asi nemají docela pravdu) jazykem svatého Jana Nepomuckého! Víme i o jímavé české barokní poezii. Příklon k němčině je v té době spíše konjunkturálním počinem znavených a nejistých. Teprve osvícenský absolutismus potřebuje unifikovat správu, jazyk i mrav, a proto z „technických důvodů“, nikoli z plemenného egoismu, poněmčuje. Zbývá šlechta a měšťanstvo tak činí dobrovolně. Pouze „lid“ odolává nikoli

vlastenecky, nýbrž plebejskou setrvačností. Skomírání někdejší Evropy přivodí ústup latiny, z němčiny se stane „lingua franca“ a čeština zůstane jazykem profánních poloh. Tato diferenciací sociálních rolí a obcovacích jazyků přetrvá hluboko do druhé půle 19. století, kdy se stále ještě budou vyskytovat národně uvědomělí čeští vzdělanci, kteří nebudou umět pořádně česky psát.

Důsledky této asymetrické dvojjazyčnosti jsou dalekosáhlé. I naši nejbojovnější obrodiči a buditelé jsou připoutáni pupečním provazem k německé kultuře. Odvozenost české kultury od německé zůstává nadlouho jakousi skrývanou samozřejmostí. Současníky českého obrození byli Beethoven, Fichte, Hegel, Heine, Humboldt, Kant, Novalis, Schelling, a také ovšem Byron, Chateaubriand, Mickiewicz, Puškin. Naši obrodiči a buditelé k nim nejsou hluiš – a přesto v jejich pietně uctívaném odkazu přetěžko shledáme cokoli, co by dnes mohlo inspirovat a nač by bylo možno navazovat, kromě jejich obětavé horlivosti, kterou neznevažujeme tím, že to, co přinášela, bylo často nezralé, dětinské. Potýkání se češtví s němečtvím má být dle Palackého červenou nití veškerých českých dějin, ne však ve smyslu jím předkládaném jako potýkání dvou rovnocenných duchů. Bylo to ne vždy povznášející vypořádávání se vágního a nepevného ducha českého s vypracovanou a vyzrálejší životní formou německou. Třeba říci, že to nebylo žádné české resp. česko-německé specifikum. Takto na sebe působila mnohá evropská etnika. Ostatně i naši bezprostřední němečtí sousedé byli sami konfrontováni s vypracovanější a vyzrálejší formou němečtví „západního“, porýnského, z jehož hlediska byli „naši Němci“ skoro barbary. Mnohé je tu tedy relativní. Evropa prostě vznikala právě tímto vyzařováním a přejímáním a toto všechno – i jistá naše opožděnost, tedy i zastoalost – je toho nevyhnutelným důsledkem. Vnímáme-li německou převahu v této souvislosti, nemusí nám být zdrojem pocitů méněcennosti ani zášti.

Když se ekumenicita Evropy vyčerpala a když se lidská společenství začala organizovat na principu národním, a když si pak i naši buditelé, oslnění Herderem, vytkli tento cíl, znamenalo to „in partibus Boemorum“, v zemi, kde se jazykově lišili nejen jedinci, ale i společenské vrstvy a psychologické role, vyhlášení občanské války nejen mezi poddanými království, ale i v nitru mnohých z nich. Upřesnění průběhu její frontové linie je možné až v půli 19. století, ovšem za cenu rezignace na určité hodnoty, které se nám dnes jeví jako nezbytné, a za cenu zdůraznění hodnot, které se nám dnes zdají jen dočasně platné. Zcela pragmatické kritérium jazyka sice usnadní práci českému nacionalismu, avšak drasticky ochudí národ o duchovní zdroje života.

Česko-německý problém této země je vskutku neřešitelný v tom smyslu, že neexistuje jeho konečné, „čisté“ řešení, jeho „Endlösung“. Jakmile se o ně Češi kradmo pokusili ve svém novotvořeném státě (po roce 1918), přispěli

k jeho zhroucení. Jakmile je pak skutečně provedli (po roce 1945), přivodily záruky tohoto „konečného řešení“ smrtelné ohrožení Čechů nejen jako národa, ale jako lidské spopolitosti vůbec.

3. Říše rakouská

Je zvykem spojovat naše 19. století výlučně s dílem obrození a představovat si je jako stoupající křivku české iniciativy, podnikavosti, potence, ba i cti a slávy. Jen tak mimochodem zaznamenáváme klesající křivku, opisující skomírání a zánik Říše rakouské. Byla nám po tři století „širší vlastí“, avšak mělké stopy, které zanechala v českých myslích, resp. v jejich vědomí, zdaleka neodpovídají tomu, čím opravdu byla. Jako by se v nich ustálilo náladové rozpoložení posledních válečných let končících říjnem 1918, tedy ostře protiněmecké a protihabsburské cítění, jehož dobromyslnější variantou je onen lehkovážný despekt, známý z Haškova Švejka.

A přesto nebývala v časech o cosi dřívějších tu upřímnější, tu váhavější rakouská loajalita (později: rakušáctví) výjimečným jevem ani u českých mužů ryzího charakteru, jakými byli např. ještě i historik Pekař či levicový politik Šmeral... Teprve katastrofy v hloubi století dvacátého otřáslы naším protirakouským postojem a umožňují sebrat odvahu k přehodnocení významu Rakouské říše, jejíž historie je ve srovnání s ostatními evropskými velmocemi od Španělska po Rusko neméně poutavá, ba jímavější, neboť je to historie nikoli nepoctivého ústupového boje, jehož porážku přivodil nejen stařecký marasmus, ale i novodobé poměry, s jejichž problémy zápolíme v Evropě dodnes.

Již v dobách zacházející slávy Římské říše se projevila osudová spřízněnost zemí evropského středovýchodu, oné kotliny mezi alpským a karpatským masivem, jejíž tepnou je Dunaj. Je sporné, nakolik to tušil již Přemysl Otakar II., když nakrátko vybudoval svou državu od Baltu k Jadranu, věděl to však Jiří z Poděbrad, ale štěstí mu nepřálo: Čechy, které husitství tehdy vykloubilo z Evropy, neměly šanci stát se východiskem sjednocovacího procesu. Staly se jím až v roce 1526, kdy na přemyslovský stolec usedl Habsburk Ferdinand I., aby zahájil čtyřsetleté panování svého rodu nad Čechami. Ujal se vlády v zemi plné neladu. Šlechta jednala na vlastní pěst, ve městech bujela oligarchická svévole, většinová kališnická církev vůči hledě upadala a od severu sem valem pronikalo luteránství v pokleslé podobě. V sousedství rozleptávala reformace Římskou říši a od východu postupoval Turek. Jedinou skutečností, na níž setrvává náš těkající pohled s kladným zaujetím, byla jednota bratrská.

Ferdinand, král český i uherský a vévoda rakouský neúnavně budoval základy moderního státu s ústřední správou, královskými hejtmany, pravidel-

nou berní a stálým vojskem. V Čechách nebylo nikoho, kdo by mu vyšel vstříc. Král si proto povolával úředníky odjinud, česky navíc neuměl a zemi si zakrátko proti sobě popudil. Potlačení odboje bylo snadné, stalo se mu však kamenem úrazu: vyřadil ty síly, které – když ne teď, tedy v budoucnu – měly nabýt na významu, totiž města. Osudnost tohoto kroku neměl poznat on, nýbrž mnohem později Říše rakouská, jejíž základy vytvořil. Jednotu bratrskou zahnal do podzemí, povolal do Čech jezuity a nechal vypěstit jejich první český dorost. Svár na půdě duchovních Čech byl oživen.

Plody Ferdinandova politického úsilí byly v dalších dvou generacích téměř prohosподаřeny, svár však sílil. Čechy stanuly na prahu občanské války staré Evropy, trvající třicet let, vnitřně rozkolísány a zahájily ji svou vlastní občanskou válkou. Dílem jejich povšechného úpadku bylo i to, že na obou protipólech nestanuli mužové praví. Téměř tisícileté „velké“ české dějiny pak skončily v propastech evropské bouře a jen Komenského a Balbínův nárek byl dozvukem tohoto příběhu.

Pozdější český národní mýtus vyhradil bělohorské porážce titul národní katastrofy. Úlevně si tak zúžil zorné pole, které mělo právem obsáhnout dobu několika pokolení před ní i po ní, neochotu k „vnitropolitickému“ dialogu v době rudolfínské, válečné pustošení i zmalátnělost českého ducha v době již dosti pobělohorské. O katastrofu šlo bezpochyby. Jejimi viníky však nebyli jen Habsburkové, tehdy legitimní a dědiční králové čeští. To jejich legitimní česky mluvící poddaní v druhé půli 19. století si je potřebovali náležitě zošklivit, neboť jejich nacionalismus si žádal konejšívého mýtu.

Třicetiletá válka fakticky rozvrátila Svatou říši římskou (která zanikla de jure počátkem 19. století). Na troskách staré Evropy budují Habsburkové s vytrvalým úsilím říši novou, která se chce ujmout alespoň zčásti dědictví své předchůdkyně. Naše „širší vlast“ Evropě prospěje. Půldruhého století ji chrání před záplavou z Asie, totiž před tureckým nebezpečím. Že šlo o skutečné nebezpečí, vidíme i dnes, srovnáme-li s ostatní Evropou ty její končiny, které se mu neubránily. To dokázala teprve mocná a tehdy životaschopná říše, které by nebylo, nebýt státnické iniciativy a vytrvalosti Habsburků. Zasloužily se o to i České země, neboť nesly největší část břemene válečných nákladů. Evropa se jim za to neodvděčila, není divu: samy nesly břímě protitureckého odporu nerady a na vlastní zásluhy zapoměly také. Nebýt však rakouského protitureckého odporu, vedla by možná pozdější „železná opona“ údolím Rýna.

Říše rakouská chtěla být zachránkyní té životní formy, která kdysi čínila Evropu Evropou. Chceme-li nazvat to, co se s Evropou a se světem děje, pokrokem, pak je rakouská setrvačnost reakcí. Chceme-li však nahlédnout důsledky, které se ve směru evropského pokroku rýsují, pak se ovšem nesluší

odbyt rakouskou tvrdošíjnost despektem, ale uctít ji pietou. Tak jako byla Říše rakouská starou Evropou v malém, připomíná i její neslavný osud osudy Evropy v malém. Hodnoty, k nimž se před světem hlásila, tj. nadnárodní univerzalistické společenství, spravované panovníkem z Boží milosti, oddaným jediné samospasitelné svaté a obecné apoštolské Církvi, vzaly za své už dávno. Jejich vyznání se stávalo stále víc a více frází, která měla zastřít povšechnou opožděnost a ospravedlnit absolutismus. V prostoru, který se ukázal být prázdným, vybuchl sebezáchovný etnický egoismus, který říši později rozvrátí.

Jako první vyráží do pole egoismus německý. Zprvu je tápavý a nenápadný, neboť je dlouho zakryt vnějškově německým rázem říše. Vzápětí po něm exploduje energičtější, bojovnější a bezohlednější egoismus maďarský. Teprve pak se vzchopí Slované, rozpačitě, bázlivě, je jich však mnoho. A Čechů je mezi nimi nejvíce.

Již sugestivní osvícenská inspirace nachází díky protestantskému zázemí úrodnější půdu v Německu a přiměje Rakousko k druhořadé roli. Stejně je tomu s iniciativou na poli hospodářském a válečném: úspěchy Pruska jsou nejmocnější pohnutkou přeměny Rakouska v centralizovaný absolutistický stát. Praktické sociální reformy Marie Terezie a Josefa II. měly překonat zpoždění, ve skutečnosti uvolnily dynamiku rozpadu. Rakouská nadnárodnost zbavená možnosti duchovní syntézy se projeví jako pouhá mnohonárodnost, a ta je ovšem překážkou spravování říše. Jediným východiskem se tehdy zdá centralizace, unifikace, tedy germanizace, nikoli však z etnické zášti, jak už bylo řečeno (Habsburkové ani jejich habsbursko-lotrínští pokračovatelé nebyli vlastně Němci), nýbrž z nezbytí. Ta se stane signálem zrodu partikularistických tendencí a národních egoismů. Později bude Rakousko nazváno „žalářem národů“, ač je mu třeba přiznat, že v posledním půlstoletí své existence nikdy nepřestalo usilovat o to, aby bylo konstitučním státem. Francouzská revoluce, napoleonské války, sjednocovací snahy německé – tím vším je Rakousko zaskočeno. Do roku 1848 se může ještě ucházet o přízeň svých poddaných, od té doby pak už jen oddaluje své zhroucení.

Rozložení sociálních a politických sil v Rakousku prodělá během 19. století pozoruhodný vývoj, podobný zrychlující se rotaci, v níž tedy převládá síly odstředivé. Zprvu stojí proti sobě státní raisona, tedy zájem o uchování integrity rádobý centralizované monarchie, jemuž oponují dosud nerozvinuté tendence decentralizační. Jejich nositelem je velkostatkářská šlechta jednotlivých zemí, katolická církev a „probouzející se“ národy. Tito tři jsou zpočátku ochotni uzavřít proticentralistickou (tedy protivídeňskou), ale zároveň i protiliberalistickou koalici. V dvojjazyčných Čechách jí nepřeje jazykový boj, zatímco v Haliči a v Uhrách nadlouho vytrvá a propůjčí zúčastněným partnerům sílu, jejíž účinnost přetrvává do dalšího století.

Kolem roku 1848 dojde na politické scéně k posunu. Vídeňský centralismus je oslaben, rezignovaněji svoluje ke kompromisům a mezi jeho protivníky dojde k diferenciaci. Rakouští Němci jsou pro měštanský liberalismus a pro takový centralismus, který jim zajistí pozici vedoucího národa, neboť i oni usilují o národní identitu. Časem však poznávají, že jí lze snáze dosáhnout v sousedním integrujícím se Německu, a proto jim „Deutschland, Deutschland“ zní přes shodný nápěv libozvučněji než „Zachovej nám Hospodine...“ Konzervativní šlechta, nacionalismem zatím nedotčená, je pro zachování historické individuality jednotlivých zemí, tedy pro federalismus v překonaném pojetí. Jediná smýšlí upřímně rakousky, a proto zůstává jedinou, byť vratkou oporou dvora. Nejpevnější jednoty se podaří dosáhnout Maďarům, kteří ovládnou dotud nadnárodní Uhry, aby z nich vytvořili stát ve státě. Nejméně sjednocení zůstávají rakouští Slované, tvořící většinu obyvatelstva, z nichž nejpočetnější Čechové se dlouho hlásí k panslavismu, který – jakkoli iracionální a mlhavý – je naprosto nepřijatelný všem ostatním účastníkům nepřehledného sporu: dvoru, šlechtě, Velkoněmcům, Maďarům, ba i Polákům (ti proto zůstanou raději stranou a nezřeknou se rakouské loajality zcela. Jejich protiruské a protirusínské stanovisko Vídní tolik nevadí a Maďarům je dokonce vítané). Český federalismus, formulovaný zejména Palackým, si důvěru ostatních nezíská, neboť je považován za kamufláž českého separatismu a touhy po české hegemonii jak v dvojjazyčných Čechách, tak i mezi všemi rakouskými Slovany.

V prusko-rakouské válce o prvenství v Německu (1866) stojí proti Prusku vídeňský dvůr takřka osamocen, pouze kdesi v pozadí lze smutně tušit nebožku Svatou říši římskou. Pruské vítězství prokáže neudržitelnost rakouských poměrů. Následuje chvatné vyrovnání rakousko-uherské (1867), které neguje sám princip monarchie a uspokojí pouze Maďary a Němce. Nedosti probudili Slované jsou jím na chvíli ochromeni. Vzápětí se rozvine ostrý národnostní boj. V uherské části říše skončí zanedlouho vítězstvím Maďarů. V rakouské trvá nerozhodnost, což vhání s novou silou rakouské Němce do velkoněmecké náruče. V té době se i Češi uplatní jako významný destruktivní faktor v osudech mocnářství. Jasnoživým myslím začíná svítat zlé tušení, že monarchie je na nejlepší cestě k tomu, aby se stala satelitem Německa. Budoucnost ukáže, že podezření bylo správné.

Teprve v tuto chvíli se stává zřejmým, že federalizace by byla bývala pro říši cestou méně trnitou, je však už pozdě. Již padla zlověstná česká slova: „Byli jsme před Rakouskem, budeme i po něm.“ Česká politika se redukuje na pouhý národnostní boj v neprospěch říše i Čechů. Je orientován samozřejmě protiněmecky a – nedorozuměním – protivídeňsky. Vídeň je přitom váhavě ústupná vůči Čechům i Němcům, protože má tak i onak důvody k obavám.

Sklonek 19. století však proběhne spíše ve znamení dílčích úspěchů „české věci“, českým Němcům se pouze daří tento proces zpomalovat. První světová válka přivodí vystupňování letitého sváru a její konec učiní tečku za dějinami naší „širší vlasti“.

Útvar, který měl kdysi možnost sjednotit řadu malých národů, ocitnuvších se mezitím mezi žernovy velmocenských vlivů, zanikl, i když mu příroda i věkovité dějiny poskytly jakousi šanci. Na jeho místě vznikla řada drobných států, odpuzovaných vzájemnou nedůvěrou, ba nenávistí. Prání kýžená v okamžiku jejich vzniku jim osud nesplnil. Tato končina Evropy se stala zdrojem trvalého neklidu, a proto si mohl Winston Churchill dovolit označit rozpad Říše rakouské za trestuhodnou chybu. Lokálním nepokojům učinila přítrž II. světová válka. Vzájemná nevraživost sice po ní nezanikla, nové poměry však naložily se suverenityou těchto zemí tak, jak nebývalo nikdy předtím. Prosadilo si je nikoli Turecko, jemuž se Říše rakouská svého času dovedla ubránit, nýbrž Rusko.

4. Třídní boj

Různorodost lidí, rozmanitost jejich toužení, nesouměřitelnost jejich světů, nestejnost jejich moci, stručně řečeno heterogenita lidské společnosti znamená, že její život je pln střetávání, potýkání, přemáhání i podléhání. Krajiní alternativou světa, tou nejméně pracnou, je proto bojiště. Jejím protějškem je pokus o dosažení modu vivendi skrze moudrost a mravnost, tedy kultura. Jen ona dokáže vnášet řád do běhu věcí, neboť kultivuje toužení, přisuzuje role, vymezuje působnost moci a obdařuje smyslem bezmoc.

Zaniká-li integrální kultura, mohou z jejích fragmentů povstat během jejího rozpadu subkultury dílčí, partikulární, leckdy ovšem jen na čas. Lze-li užít analogie z fyziky, pak rozpad kultury uvolňuje stále větší kvantum energie, usměrňované už jen libovůlí. Uvolněná energie lidského toužení se vybíjí uplatňováním moci, zatímco bezmoc vede k zoufalství.

Trojí pilíř – řecká moudrost, římská státnost a křesťanská víra – poskytl oporu stavbě evropské kultury, která umožnila zachovat vyváženost společnosti na dlouhá staletí. Její dezintegrace způsobila, že někdejší latentní napětí se změnila v antagonismy a společenské předěly v propasti. Kdysi respektovaná pravidla ztratila působnost a někdejší části, uspořádané v celek, zatoužily po vlastní autonomii, přehlížejíce ty druhé. Uvolnila se tak spousta egoismů individuálních i skupinových. Každý z nich chce předložit své zdůvodnění, a protože se někdejší pojmový rámec zborčil, vznikla řada vzájemně neslučitelných ideologií, aby se takřka naplnilo podobenství o babylonském zmatení jazyků. Historickou scénu stále více určují společenské „síly“, které se přitom zdají

být nezávislé na vůli jednotlivců, a dějiny tak postupně regredují na přírodní proces, živelné dění.

Též zmíněné egoismy odpovídají už jen pouhým přírodním danostem a podle toho vytvářejí rozličné aliance. V době rozpadu Evropy lze zaznamenat jejich trojí podobu. Protože se společnost přirozeně skládá z individuí, je jako první nasnadě emancipace jednotlivce z přežívajících vazeb, nyní již vlastně pout, ať už v podobě panovnického „stát jsem já“, anebo jako „osvobození“ občana z područí „tyranie“. Je to jeden z motivů zrodu panovnického *absolutismu* i měšťanského *liberalismu*.

Přirozené pokrevní (a jazykové) svazky rodové, plemenné a rasové předznamenávají tvářnost dalšího egoismu, tentokrát již skupinového, a to alianci „našich“ proti „cizím“. Je to motiv *nacionalismu*, vydávajícího se za „osvobození“ národa z vazeb zanikající struktury, nyní již „tmářské“, anebo častěji z područí národa jiného.

A konečně přirozená nerovnost lidí, resp. nestejná míra jejich obecné zdatnosti, předurčí tvářnost egoismu „silných“ versus „slabých“. Tato nerovnost, objektivně měřitelná, je původně biologickým faktem, ale reprodukuje se v jakékoli oblasti, ustavené měřitelným výkonem či stavem (držba, vláda, výroba). Posléze se petrifikuje i mocensky, resp. právně, čímž se původní rozdělení na silné a slabé značně relativizuje. „Silní“ jsou ti, kteří se jako silní prosadí nejen svou vlastní silou. Proto odjakživa existovaly třecí plochy, konflikty a v latentním smyslu i třídy. Jejich dotvoření i zjevné nepřátelství přivodí teprve rozpad dosavadní společnosti.

Tento rozpad je provázen krizí životního smyslu, tedy i vyprázdněním života. Přírodní danosti si však naproti tomu svou dynamiku uchovávají. Do popředí tedy vstoupí starost o uchování biopsychické existence, ostatní ustoupí do pozadí (dosud nejzazším důsledkem ve smyslu naprostého podřízení života této starosti je konzumní styl dvacátého století). Populační exploze Evropy v 18. a zejména v 19. století si z existenčních důvodů vynutí zájem o výrobu natolik, že společenský život se řídí ekonomickými zákonitostmi víc než kdykoli jindy. Dokonce vznikne optický klam, že tomu tak bylo vždycky. Antagonismus silných versus slabých se tak v institučním rámci, který přeje silným, stane bojem bohatých a chudých. Chudí jsou vydáni všanc egoismu bohatých. Strádají nejen materiální nouzí, ale především nesmyslností svého postavení. Na egoismus bohatých jsou nuceni odpovídat záští neméně egoistickou. A to je stěžejním motivem *socialismu*, jakožto masového hnutí: je ochoten obětovat svobodu za rovnost.

Za určitých podmínek, tj. v průběhu industrializace, uskutečňované liberálním měšťanstvem, po indoktrinaci průmyslového proletariátu specifickou

ideologií, prováděné skupinou profesionálních či poloprofesionálních manipulátorů, navenek se prezentujících jako politická strana, ve skutečnosti však organizovaných jako řehole či armádní sbor, tedy za těchto podmínek tu vzniká cosi kvalitativně nového, totiž třídní boj v užším slova smyslu. Jakkoli je vydáván za hybnou sílu dějin, je jevem přechodným, efemérním, i když se zasloužil o trvalý posun historické scény.

Agrární společnost neznala nejen tento třídní boj v užším smyslu, ale ani v širším smyslu, tj. masové hnutí, které bylo jeho živelným substrátem. K třídnímu boji nedochází ani tam, kde industrializaci provádí někdo jiný než liberální buržoazie. Nerozvine se plnou měrou ani tam, kde jsou ostatní podmínky splněny, kde však není ideových předpokladů pro indoktrinaci proletariátu. – Je tedy zřejmě vhodné rozlišovat sociální konflikty, které vznikaly větší či menší měrou kdykoli v dějinách, masová hnutí, uvolněná rozkladem celé společenské struktury, a konečně třídní boj v užším smyslu, tj. ovládnutí jednoho z masových hnutí (dělnického) organizující se ideovou skupinou (marxistickou stranou), která usiluje o mocenskou konfrontaci. Dočasnost obou posléze uvedených jevů – a zejména druhého z nich – je očividná. Dokončení strukturální přestavby společnosti (industrializace) znamená i vyhasínání dělnického hnutí, ale i krizi marxistických „politických stran“, za jejíž počátek lze považovat tzv. revizionismus na konci 19. století. Sám organismus marxistických (později komunistických) stran může ještě delší čas přežívat, buď aby se soustředil na oddalování svého zániku, nebo aby se ujal již zcela jiných funkcí a vstoupil tak do služeb kvalitativně nových dějinných tíhnutí. Masová civilizace sklonku dvacátého století bude k bardům revoluce tradičního střihu zcela hluchá. Poddajnost společnosti vůči manipulaci a technologická rutina jejího řízení zabrání formaci masového hnutí ve stylu devatenáctého století. Úsilí o sociální přeměny sice neutuchne, avšak cesty k jejich uskutečnění bude třeba teprve hledat, přičemž vyvstanou zcela nové problémy, jejichž řešení už nemůže být výsadou některé třídy (např. problém monopolní moci, problém celosvětové integrace, problém životního prostředí atd.).

Do šedesátých let devatenáctého století nejsou české země dějištěm výraznějších třídních konfliktů. I zde se agrární společnost rozpadá, ale energii uvolněné tímto rozpadem je tu připraveno jiné řečiště: národní vědomí se tvoří dříve než vědomí třídní a touha po národní identitě dokáže v sebe postupně pojímat i jiná tíhnutí tím spíše, že industrializace českých zemí bude nadlouho dílem převážně německým a že tu proběhne o dvě generace později než v „klasických“ průmyslových zemích Evropy.

Matečnou vrstvou novočeského národa bylo torzo předbělohorské společnosti, tedy populace dosti homogenní, a proto přístupná shodnému prožitku společného „my“. Její nepřilíš rozmanité zájmy bylo možno snadno svést do

řečiště národnostního boje a kýžená národní identita dokázala zmírnit ostatní formy skupinového egoismu. Proto připadali Češi v 19. století nejen klasikům marxismu, ale i liberálům hluboce „reakční“, ba „kontrarevoluční“. Uvědoměli nositelé novočeské ideje se rekrutují z nižších oblastí střední vrstvy. Venkovská chudina i nepočtený průmyslový proletariát se k nim koneckonců přidá (byť s výhradami), protože velkostatkářům i průmyslovým podnikatelům české cítění chybí, a lze je tedy pokládat za nepřátele i z důvodů vlasteneckých.

Svět drobného měšťana a rolníka udá tón duchovnímu životu česky mluvících Čech, předurčí jej a novočeský národ se z této atmosféry už nevymaní, protože se bude do ní neustále navracet. Komunistický manifest nachází v česky mluvících Čechách jen nepatrný ohlas. Český rok 1848 proběhne ve srovnání s ostatní Evropou krotce a ve znamení požadavků více národních než sociálních. A pokud je posléze uvedeným přece jen práv, jsou to spíše nesmělé ozvuky programu Francouzské revoluce. A pokud se přece jen najde hrstka těch, kteří chtějí hovořit jménem „čtvrtého stavu“, má mnohem blíž k Bakuninovi než k Marxovi a sám „čtvrtý stav“ má, lze-li tak říci, k těmto svým mluvčím dál než oni k němu.

Industrializace Čech probíhá nejprve v jejich německých částech a pak teprve v českých, zde vlastně až v druhé půli 19. století. Český průmyslový proletariát je tedy výtvorem poměrně pozdním. Přitom je třeba mít na paměti, že v průmyslové výrobě se Rakousko, resp. jeho západní část opožďuje za západní Evropou. Rakouská sociální demokracie se organizuje teprve v roce 1874, německá v Čechách o dva roky později a česká až v roce 1878. Je to doba kvasu novočeské politiky, kdy se nově formují síly českého měšťanstva. Nástup mladočechů strhuje široké vrstvy a česká sociální demokracie má co dělat, aby si vydobyla na české politické scéně náležité místo. Po celé 19. století působí idea národní a vyhrocování česko-německého sporu silou natolik fascinující, že se tu jiným ideologiím daří nevalně. Čeští sociální demokraté proto musí – ač neradi – činit ústupky duchu doby, a proto v „principiálnosti“ pokulhávají za svými soudruhy z I. internacionály, kteří jim budou vytýkat nedostatek revolučnosti a hříchy nacionalismu. Na oplátku bude v Čechách socialistický program pocítován jako dílo německé (případně židovské) a sociální demokracie se bude muset dělit o přízeň zejména neproletářských pracujících vrstev s českými měšťanskými stranami, především mladočechy a zejména se stranou národně-sociální (příštími národními socialisty). Do značné míry tím pozbude oné zálohy, z níž by se jinak rekrutovali její intelektuálové. Sociální otázka v Čechách skutečně nenajde významného myslitele, který by jí věnoval své síly – s výjimkou T. G. Masaryka. Výjimečnou postavou evropského formátu je Karl Kautsky, pražský rodák a v jinošských letech národně uvědomělý Čech, který se – patrně v předtuše nezdaru na rodné hroudě – poněmčil.

K vyhraněnému třídnímu vědomí bude tedy české dělnictvo dospívat obtížně, i když jeho řad bude s postupující industrializací Čech přibývat. V Čechách lze prostě nesnadno uskutečnit jednu z nezbytných podmínek vzniku třídního boje v užším smyslu, totiž ideologickou indoktrinaci dělnického hnutí. Komunistickému režimu druhé půle následujícího století se proto nepodaří sestavit přesvědčivou galerii dělnických bojovníků, kterou by bylo možno předložit potomstvu k uctívání. Teprve až národ dosáhne politické samostatnosti a jeho nejnaléhavější potřeba bude uspokojena, až české dělnictvo, radikalizované světovou válkou, bude zbaveno vlasteneckého pokušení, rozvine se plnou, byť nevelkou silou třídní boj. Poprvé, nakrátko a naposled, neboť už je, aniž o tom ví, v osidlech zcela jiného sklonu dějin.

5. Křesťanství

Přijetí křesťanství v Čechách – stejně jako na celém evropském středověku – nebylo dílem samotné misijní horlivosti, jak tomu bývalo na sklonku starověku ve Středomoří, ani se neprosazovalo ohněm a mečem jako třeba v Pobaltí. Bylo zaváděno „shora“, z vůle panovníka i šlechty, kteří v něm viděli nezbytnou součást vytříbených mravů, panujících na císařském dvoře. Býti křesťany se slušelo. Navíc se záhy ukázalo (zejména na příkladu polabských Slovanů), že je to politicky výhodné. Proto se česká poptávka obracela spíše k vnějškové stránce křesťanství. Byla tu sice i snaha o křesťanskou opravdovost, nebyla však příliš vítána, o čemž svědčí osudy prvních českých světců, knížete Václava a biskupa Vojtěcha. Jakmile se však křesťanství v Čechách vžilo (což trvalo dvě tři století), působilo již posvém a zdaleka se neomezilo na uspokojování panské touhy po evropské konformitě. Jeho blahodárný vliv se stal natolik samozřejmým, že se na něj jaksi zapomnělo. S příchodem benediktinů před tisíci lety započalo velké civilizační dílo, které zušlechtěním barbarských kmenů spoluvytvořilo jeden z evropských národů (ve starém smyslu tohoto slova).

Od 9. do 14. století trvá první katechese českého národa. Na rozdíl od Polska či Uher, kde se křesťanství sešlo s tamějšími státotvornými snahami (polské království se např. po věky sebevědomě považovalo za „antemurum christianitatis“, za předpolí obranného valu křesťanstva), obsahuje v sobě české křesťanské cítění od samého počátku vědomí dokonalejšího vzoru jinde, tedy i požadavek přizpůsobit se, napodobit. Tento „ultramontanismus“ je okolností poněkud nepříznivou bytostně českému zažití křesťanské víry a kultury. K první zřetelné a autenticky české odpovědi na křesťanskou výzvu dochází až koncem 14. století. Je to vlastně už doba renesanční. Bohužel i doba, kdy korupce církve předzjevuje krizi Evropy. Na svou dobu „nemoderní“ a starosvět-

ský císař Karel IV. učiní Čechy nakrátko oázou klidu a zdařilého podnikání; ba co víc, učiní je administrativním i kulturním středem říše. Čechy tak dosáhnou v krátké době významu, jaký ani nejsou schopny unést. České sebevědomí tím získá, česká smělost též. Opravné hlasy se ozývají takřka v celé tehdejší Evropě, z Čech však zazní nejradikálněji.

Pozdější nimbus Božích bojovníků, který je dílem až 19. století, zastřel duchovní mělkost husitství. Husovská teologie je nevypracovaná, radikálně utopická a rozporná. Je riskantní svou krátkozrakostí. Lehkomyslně vkládá osud církve do rukou světských, vydávajíc jej davové a náčelnické libovůli. Ohrožuje tím pracně dosaženou autonomii moci duchovní a světské, tedy jeden z principů, který Evropu učinil Evropou.

Svého času se vedl spor o to, zda je husitství fenoménem středověkým, anebo zda se jím už ohlašuje novověk. Snad je pravdou obojí. Moralistickým horlením pro údajný návrat k původní biblické čistotě křesťanství se podobá jiným kacířským hnutím středověku. V čemsi však předjímá novověk: rozbitím stávajícího „establishmentu“ uvolnilo tendence, které se pak – později a jinde – stanou sociálně a politicky směrodatnými (např. vzrůst významu měst). Samotné Čechy však prospěch z tohoto pochybného dobrodiní mít nebudou. Husitství bylo totiž i vleklou občanskou válkou, spojenou s rozsáhlým ničením a hromadným vyvražďováním. Hmotně i mravně zemi vyčerpalo. Bůh české vzpoury již nebyl Bohem křesťanským. Čechy se proto „vykloubily“ z duchovních svazků Evropy a ona sama je pociťovala téměř jako cizí těleso. Kališnictví, tehdejší specificky česká forma recepce křesťanství, pak zvolna dokonávalo, až prakticky zaniklo v přívalu podnětů německé reformace. Jediným živým výhonkem české iniciativy zůstala jednota bratrská. Nakonec ale i ona podlehla cizím vlivům (zejména reformace švýcarské). Jakožto sekta neměla sílu obsáhnout lidský svět v jeho integritě.

Politický, kulturní i morální úpadek Čech trvá celá dvě další století a pokusy o konsolidaci (Jiřík, Ferdinand) mají jen krátkodobý úspěch. Křesťanská iniciativa Čechů se odmlčela. Apokalyptické běsnění třicetileté války, která se vydávala za náboženskou, ji přirozeně nevzkřísilo. Katolická restaurace nadto sáhla k násilí. Krom toho chce oživit staré místní tradice z gotické doby, vynutí si proto patrona hodného respektu (Jana Nepomuckého), avšak míjí se cílem: nevystihla skutečný stav českého vyrovnávání se s křesťanstvím, jehož kontinuitu přetrhlo husitství, a sama nedokáže překonat rozvrat evropského ducha.

O mizérii českého barokního křesťanství je psáno na jiném místě. Torzu národa, který si předtím dlouhý čas vyřizoval s křesťanstvím účty po svém, je nyní ono předkládáno způsobem přiměřeným mentalitě dětské. Tato druhá katechese vydá své plody, některé dokonce trvanlivé, křesťanství však Čechám nepřiblíží. Naopak, osvícenský kvas ukáže, jak slabé kořeny křesťanství v této

zemi zapustilo přes okázale přesvědčivou barokní fasádu. Proces sekularizace („zesvětštění“, tj. vyprazdňování veškerého náboženského obsahu), který si klesl cestu Evropou, nalézal českou půdu mimořádně příznivou. Jedna či dvě „obrozené“ generace se ještě přidržují vnějškových forem katolické tradice, ale i mnozí vlastenečtí kněží mají k deismu blíže než k theismu, čímž usnadní příštím generacím vplynutí do náladového rozpoložení devatenáctého století s jeho skepticismem, „racionalismem“, pozitivismem. Masaryk sice chtěl vidět v základech „české otázky“ otázku náboženskou. Svou koncepci však nedokázal srozumitelně doložit a v poměrně svobodné diskusi v předvečer I. světové války ji neobhájil.

K uchopení křesťanství v jeho univerzálnosti a v jeho supranaturální dimenzi v Čechách nedošlo, i když pokusy o to jsou snad nejpoutavějšími kapitoly českých dějin. Tam, kde se český duch vzepjal nejvýše, uvízl v jednostrannosti, v herezi. Galerie českých křesťanských světců končí Husovým současníkem Janem Nepomuckým. Všichni byli zpravidla tak či onak v konfliktu s českými poměry. Není mezi nimi mužných panovníků či rytířů, ani náboženských meditativů, ať teologů nebo mystiků. Národa role dědičná neoplývala vzhledem ke křesťanství příliš úrodnou prstí. Českému křesťanství nebylo práno dospět věku zralosti. Kdybychom měli charakterizovat převládající české postoje vůči křesťanství, byly by to: dětinská nápodoba, nedůvěra, svéhlavost a posléze směs nechuti a lhostejnosti.

Nehledě k ojedinelým a spíše nesmělým pokusům z katolické i protestantské strany nezazněl v novočeském národě jediný mocnější ryze křesťanský hlas. Většinová katolická církev své intelektuální a mravní síly v průběhu 19. století ztrácela. Tak jako jinde, ztratila i v Čechách svou šanci tím, že sama nerozpoznala palčivost problémů doby, a pokud byla s nimi konfrontována, nedovedla k nim nic říci. Již dávno utvořila koalici s politickými silami, zprvu expanzivními, pak konzervativními, na což doplatila v dobách absolutismu, ale nepoučila se. V průběhu převratného devatenáctého věku zůstala sice nad stranami rozničených nacionalismů, avšak nevyužila toho. Jinde v Evropě se pokusila o jakousi mobilizaci, v Rakousku i v Čechách však setrvala v koalici odsouzené k zániku. V Rakousku, a to především ve Vídni, přivedla na svět nechtěné dítě, křesťansko-sociální hnutí, spíše neduživé než životaschopné. Jejím českým levobočkem byla strana národních katolíků, která se špatně skrývaným pocitem méněcennosti činila ústupky davovému myšlení. Sama katolická církev byla v Čechách snad i proto nezcela právem zahrnuta do komplexu „rakušáctví“, „eráru“, a podle toho s ní pak bylo nakládáno.

Křesťanství i jeho církve pak sdílely osud nikoli nepodobný osudu sociální demokracie. Hektický nacionalismus jejich svojskosti nepřál. Politickým

osvobozením národa jim byl vyměřen krátký čas tříbení, které vydalo jisté plody. Pak přišly zkoušky dvacátého století.

Zpovrchnění a vyprázdnění křesťanství přivodilo úpadek náboženskosti vůbec, včetně rostoucí lhostejnosti k nadosobním hodnotám. Český národ se tak pro budoucnost zbavil nezbytné protilátky, na což pak ve dvacátém století neblaze doplatil. Křesťanské formy však v české mysli nadále přežívají: podprahově a v degenerované podobě. Podmiňují např. životnost některých „ultramontánních“ iluzí o tom, že když už ne v Římě, tedy třeba v Paříži, v Moskvě, zkrátka za horami, „ultra montes“, je to pravé a že jakási spása přijde právě odtud. Propůjčují stříh mělkým ideologiím pokrokářským (kdy se křesťanské dějiny spásy redukuje na víceméně automatický běh věcí k blíže neurčenému lepšímu) či manichejským (kdy zcela konkrétní historické resp. politické tendence reprezentují metafyzické principy Dobra a Zla) a umožňují tak klamnou víru ve smysl nesmyslného. Ideologické tlaky dvacátého století v nich našly vydatné spojení.

6. Německo

„Němci“ ještě nejsou „Německo“. Ačkoli německý podíl na evropské kultuře je nezastupitelný a v nejednom směru prvořadý, nebylo v Evropě po věky žádného Německa, alespoň ne v tom smyslu, v jakém tu byla Francie, Anglie, Španělsko, ba i Rusko. Byla tu Svatá říše římská, která pojala do svých hranic všechny německé kmeny (avšak netoliko je) a která byla dílem duchů i rukou původu především německého, nebyla však Německem. Měla svou imperiální ideu, ta však nebyla ideou německé světovlády. Snad mohla být kdysi v Evropě tím, čím se stal později Piemont Itálii, avšak nestalo se tak. Stárnoucí středověk je počátkem i jejího umírání. Reformace jí otrásla a třicetiletá válka ji rozvrátila. Stanovení okamžiku její smrti je pak už jen věcí dohody.

Ani s jejím zánikem tu nepovstalo žádné Německo, nýbrž jen desítky státeků a svobodných měst, jichž bylo – jak praví podání – jako dní v roce. De jure trvala do prvních let devatenáctého století a snad to byla tato formální existence, která bránila myšlence znovusjednocení na základech, které se mezitím vytvořily de facto.

Předěly mezi jednotlivými německými kmeny byly srovnatelné s národnostními rozdíly jinde v Evropě pouze s tím rozdílem, že jejich nářečí si byla bližší. Náboženské schizma nadlouho rozdělilo německý Sever a Jih. Teprve nástup měšťanské třídy a jejího osvícenského světonázoru umožnil uvažovat v jakémsi dosud nesmělém celoněmeckém měřítku alespoň v kruzích vzdělanců. Politické i hospodářské zájmy jednotlivých německých států se však nadále

křížily a jejich soutěživost nepřála jednotící vůli. Žádný z nich nebyl prozatím tak silný, aby provedl sjednocení na vlastní pěst.

Teprve napoleonský výboj, který pokořil všechny německé státy bez rozdílu, byl účinnou vzpruhou dosud nerozvinutému či potlačenému celoněmeckému vědomí. – Francie si již ve středověku přisoudila titul „první a nejstarší dcery svaté Církve“, její monarcha byl „nejkřesťanštějším králem“. V době dvojpapeží se viditelně zasadila o rozpad staré Evropy, za kardinála Richelieu si jako první vypracovala úspěšnou státní raisonu a její měšťanstvo dobytím Bastily definitivně odtroubilo středověku. Tato kontinentální avantgarda státního, národního i třídního egoismu probudila ve svém sousedu na východě národní ostražitost, potřebu sebezáchovy i touhu po odvetě. Údolí Rýna se stalo – lze-li tak říci – štěrbinou mezi polepy kondenzátoru a „Wacht am Rhein“ se stala trubačům velkoněmectví tím, čím bylo později „Kdož jste Boží bojovníci“ českým národovcům.

Na čem však založit ideu mladého němectví, byla-li dosud kultura německých hlav a srdcí spíše všelidská než národní a dějiny německého „lebensraum“ spíše evropské (případně lokální) než německé? Němci podlehli stejnému pokušení jako jiné národy včetně jejich českých následovatelů: přivlastnili si to, co jim nepatřilo cele.

Od té doby se v německé mysli sváří motiv „humanistický“ (všelidský) s nacionálně egoistickým, regionální s celonárodním, péče o obranu s touhou po expanzi, filosofická niternost s touhou ovládnout věci viditelné. Žádného ducha, tedy ani německého, nelze pochopit pomocí jediné kategorie, vždy tu bude polarita, dokonce mnohorozměrná. To jen povrchní zjednodušení, jehož užitečnost je značně omezena, dokáže vystihnout charakteristický národní typus. Jde-li však o Němce, selhává i tato simplifikace, neboť němectví nemá dosud ustálenou tvář, i když stovka let německých dějin, začínající někdy mezi Vídeňským kongresem a Frankfurtským sněmem a končící rokem 1945 proběhne spíše ve znamení jedné z mnoha gravitací. Nebude vskutku obtížno sestavit kontinuitu od Fichtova vášnivého apelu k dosud neprobuzenému německému národu a Hegelova ztotožnění Rozumu s pruským státem přes Bismarckovu byrokratickou revoluci, vedoucí k prvnímu „welfare state“, pak přes vilémovské císařství až po nacismus, avšak snad každý mezník této linie má své německé antipody, kteří budou i prvním oběťmi. Ani rokem 1945, v Evropě náležitě oslaveném, fenomén Německa nezaniká, ale trvá dále jako mnohoznačný otazník. Je možné, že budoucnost dá vystoupit zcela jiné linii pohybu německého ducha, než byla právě naznačená.

Šance celoněmeckého sjednocení jsou v první půli 19. století zatím nevalné. Dělá to starosti jen měšťanstvu, které je dosud slabé. Jednotlivé panovnické dvory jsou váhavé, ne-li odmítavé, neboť sjednocení problematizuje

jejich suverenitu a měšťanstvo jakožto jednotící element je naladěno nejen vlastenecky, ale i „svobodomyslně“. Nacionalismus a liberalismus není vhod především Habsburkům: nesnáší se s monarchickým principem a zakymácel by jejich mnohonárodní državou. Když na jaře 1848 zasedne ve svobodném městě Frankfurtu nad Mohanem prozatímní celoněmecký parlament, který si zvolilo měšťanstvo na vlastní pěst, knížata ani vídeňský dvůr mu nebrání, ale jsou ve střehu. Frankfurtští toho nedbají a rokují. Smýšlejí velkoněmecky, tj. myslí na všechny Němce, i na ty rakouské. Chtějí pozvat k jednání dokonce i Čechy. Nelze se jim příliš divit: optikou devatenáctého století se někdejší Římská říše jeví jako dílo německé, v němž mohou stoupenci sjednocení vidět předobraz svého cíle – a Čechy byly odedávna říšským lénem a po tři sta let patří dokonce k habsburským zemím dědičným. O českém národním obrození se toho ve Frankfurtu moc nevědělo a o samostatném českém státě českého jazyka neuvažoval tehdy nikdo. Frankfurtští tedy pozvaly Čechy bona fide a dokladem jejich nepoučenosti budiž to, že se obrátili na – Palackého.

Jak to dopadlo, je známo. V proslulém „listě do Frankfurtu“ ze dne 11. dubna 1848 Palacký odmítl, neboť: Rakousko je třeba zachovat, je totiž jediným útwarem, v němž se mohou malé středoevropské národy ubránit hrozivému tlaku říšskoněmeckému a ruskému. Kdyby ho nebylo, bylo by nutno jej vytvořit. – Předvídat se nedalo, byla to tedy moudrá slova.

Frankfurtský parlament pak neslavně zanikl. Ukázalo se, že šlo o dočasnou kampaň. Bojiště celoněmeckého sjednocení pod černo-červeno-zlatou trikolórou osiřelo. Liberální (snad i liberálně-demokratická) velkoněmecká říše v půli devatenáctého století nevznikla. Nelze vyloučit, že by byla pro Evropu znamenala příznivější alternativu, i když „české věci“ by se v jejím rámci dařilo mnohem, mnohem hůř než v nepevném stárnoucím Rakousku, neboť liberalismus, ač etymologicky spřízněný s „libertas“ (tj. „svobodou“), není než egoismus a s národnostním problémem si nikdy hlavu nelámal.

Úlohy sjednotitele (nikoli ve velkoněmeckém, nýbrž v realističtějším maloněmeckém měřítku) se pak po letech ujalo Bismarckovo Prusko. Shromáždilo pod svou černo-červeno-bílou trikolórou poněkud jiné společenské síly a vtisklo novému Německu jiný charakter než ten, který měli na mysli frankfurtští sněmovníci. Doplatili pak na to všichni – Evropa i Rakousko, Němci i Češi.

Češi spíše vytušili než rozpoznali, jaké nebezpečí by hrozilo jejich novorozenému národu ve spolkovém Německu, jehož součástí se měli stát. Jejich tehdejší austrofilie pomohla Vídni a odradila jim Velkoněmce. Brali tenkrát Frankfurt tuze vážně a nepostřehli vratkost tohoto podniku. Jednali „instinktivně“.

Česká „instinktivní“ obava z Německa i česká protiněmecká nálada, která se často mění v zášť, je diktována především geopolitickým zřetelem. Nelze

spolehlivě prokázat, že by tu byl konflikt mezi dvojím kvalitativně odlišným avšak rovnomocným duchovním ustrojením. V české mysli nelze najít žádný specificky český a přitom konstruktivní prvek, který by Němcům zůstal upřen. Češi mají méně vnitřní kázně a jistoty – a je jich mnohem méně. Zatímco Němci své potence častěji realizovali, setrvali Češi jen při svých vznětech či sklolech a své dílo jen málokdy dokončili.

Své protiněmecké smýšlení se Češi pokoušeli zdůvodnit leckdy důmyslnými, avšak nedokazatelnými racionalizacemi. V jejich fabrikování náleží prvenství právě Palackému. Český strach z Německa je strachem slabšího.

7. Rusko

Kdybychom měli my Češi, kteří tak často vzhlížíme k „Evropě“, určit směr našeho zahledění, tedy její střed, museli bychom přiznat, že jím zdaleka není ono „srdce Evropy“, jak se donedávna říkalo naší vlasti, ale pásmo, které začíná kdesi uprostřed Apeninského poloostrova, odkud se táhne k severu široce po německém i francouzském břehu Rýna až k jižnímu pobřeží Albionu. Kolem této oblasti se rozprostřelo gravitační pole, které přitahovalo okrajové končiny. Kraj světa kdysi tvořila východní hranice Švédska, Litvy, Polska a Sedmihrad. Tam dál na Balkáně začínal již Orient, Turecko. Severněji se rozprostřelo moře lesů a močálů, prostory, které Evropa dosud nestačila vstřebat. A za tím mořem – Rusko. Ještě Karel Havlíček Borovský dokázal cestou na východ sám od sebe rozpoznat, kde končí Polsko, kde začíná okolí Moskvy. A mezi tím – země nikoho. Pronásledovaní židé se kdysi utíkali právě sem v naději, že tu bude klid.

Do Ruska se ještě v půli 19. století putovalo jako do zámoří. Nikdy k Evropě vlastně nepatřilo, nikdy se nedostalo na delší dobu do blízkosti zdrojů, z nichž čerpal její duch. Náhradou mu měla být pozůstalost úpadku Byzance. Počátkem třináctého století se stalo obětí Mongolů, kteří pustošili, masakrovali a ponižovali. Jejich panství trvalo tři sta let (jaký to rozdíl ve srovnání s naší „třistaletou porobou“!). Přerušilo vývoj Ruska, izolovalo je a vtisklo mu napořád svou pečeť. Naučilo Rusy poslouchat, ale i – vládnout. Ivan IV., řečený Hrozný, první suverénní ruský monarcha, má rysy mongolského chána. S Mongoly začíná tradice ruského utrpení i ruské krutosti. Hodnoty lidské osobnosti zůstanou neobjeveny, člověk platí jen za částčku masy. Poslušnost, ba trpná odevzdanost, pokud to jen trochu jde. A když to nejde – pak vzplane vzpoura běsnivá, ničivá jako živel.

Čím mezitím prošla Evropa? Je toho mnoho. Logické myšlení scholastiky. Relativizace lidských pozic, ale i odhodlání k činům v renesanci. Reformační apel na autonomii jednotlivce. Kritická analytičnost osvícenství. Vypracování

vyvážené plurality moci již ve středověku. Snaha o nezávislost církve a státu atd. atd. – Nic z toho Rusko nepoznalo. Západní (v Rusku by se řeklo s despektem „západnický“) individualismus, relativismus a kriticismus je mu cizí. V Rusku jako by nebylo dějin. I křesťanská pravoslavná církev ustrnula tam, kde byla v době schizmatu a stala se volky nevolky exopoziturou samoděržavného cara.

Pozdě, teprve až koncem sedmnáctého století, si Rusko hledá cestu k Evropě. Ta už mezitím notně zestárla, Rusko se přesto jejím dotekem vzchopí. Petr Veliký je příliš netrpělivý, ale i jeho následovníci vědí stejně jako on, že začínat je možno jen na evropský účet. Byli to hlavně Němci, kdo dali k dispozici řemeslnou dovednost, byrokratickou organizaci i umění válečnické. Saská kněžna z nezámožného rodu von Zerbst-Dornburg usedne na carský trůn, aby se stala v roce 1762 Kateřinou Velikou – a tehdy dojde k rozhodnému obratu. Sama prohlásí: „Kdybych žila dvě stě let, dostala by se ovšem celá Evropa pod ruskou vládu. Nezemru, dokud nevytlačím Turky z Evropy a nezlomím pýchu Číny...“ To bylo roku 1787.

Tehdy začínají novodobé ruské dějiny a již od oněch časů probíhají jako by v dvojím rozměru. Po zmizelé mongolské veleříši zbývá rozsáhlé vakuum, do něhož nové Rusko překotně expanduje – a nejen tam. Jeho mamutí tělo, zaujímající stále větší prostory, se jen obtížně vyrovnává s problémem své vnitřní struktury, která pro takovéto bujení není uzpůsobena. Tato ambivalence – být v Evropě, ale současně být světem – prostupuje celé poslední ruské dvoustoletí, i když se v různých dobách více prosazuje jednou ten, podruhé onen sklon.

Rusko vyřizuje jednoho souseda po druhém: Švédsko, Polsko, Turecko, v napoleonských válkách posune sféru svého vlivu až do Paříže, jeho prozatímním kýženým cílem je Cařihrad, totiž úžiny (Bospor a Dardanely), angažuje se proto na Balkáně. Vůči „Evropě“ je prozatím loajální, pěstuje tam dovednou koaliční politiku, neboť ji chce zachovat v podobě, která mu nebude komplikovat jeho vnitřní poměry. Přesto již vyvolává obavy nejen liberálů a republikánů, ale i panovnických dvorů. Již dříve vniklo i na severoamerický kontinent (Aljaška), proniká směrem k Indii. Jeho rozpínavost lze srovnat pouze s expanzí Britské říše, ta však zatím dokáže vnutit svým držávám svou životní formu, i když metropoli dělí od kolonií oceány, zatímco Rusko nedovede svých územních zisků využít k tomu, aby je integrovalo.

Skladba ruské společnosti vykazuje příkré sociální rozdíly. Nepočtená aristokracie nakládá s nevolníky po mongolském způsobu jako se zajatci a i později zůstane od obrovité masy lidu oddělena propastí. Vmezeřená vrstvička měšťanstva a inteligence není s to prostředkovat mezi krajními protivy. Vyšší a střední vrstvy nejsou schopny plnit svou sociální roli. Lid – „ťomnyj narod“ – jim zůstane cizí a ony jemu též. Jakkoli se budou pokoušet ruského mužika

platonicky milovat, budou se ho současně bát. Postavení rolníků bude ještě v devatenáctém století nesrovnatelné s evropskými poměry snad kdykoli předtím.

V devatenáctém století není Rusko jen obávanou hrozbou dosud vzdálené budoucnosti, jak tušil Palacký v dobách „Listu do Frankfurtu“. Marně usilující o vnitřní konsolidaci vede skutečně boj se sebou samým o svou evropskou příslušnost. Z evropského hlediska je to úkol nad lidské síly. Rezignovanost a destruktivita zdola plus absolutismus a represe shora vytvářejí výbušné napětí. Láme se i ruská intelektuální fronta. Západníci stojí proti slavjanofilům a zajedno jsou jen v hořké kritice domácích poměrů. Jejich rezignace je však rozdílná: západníci raději emigrují na Západ (Bakunin, Gercen), zatímco slavjané sní sen o velikosti ruského mesiášského poslání (Dostojevskij).

Každá nová evropská ideologie je z Ruska viděna v ostře kontrastním osvětlení. Její rozkladnost i slibnost jako by tam platila dvojnásob. Každý evropský vliv je současně naroubován na domácí tradici rebelií a tajných bratrstev. Děkabristé, revoluční demokraté, anarchisté, narodovolci – popravy, vyhnanství, katonga a zase popravy. I teorie dělnického hnutí jsou ruským prismatem vnímány jinak. Pouze policejní aparát je doveden k relativní dobové dokonalosti.

Rusko však musí najít svůj *modus vivendi*, nejprve vnitřní, pak vnější. Jinak neuneso samo sebe. Revoluce je proto předvídána už od poloviny devatenáctého století. Neví se zatím přesně, jaká bude. Každý významný otřes zvenčí může být kritický, což zlověstně naznačí válka krymská a pak rusko-japonská. V té době (konec 19. a začátek 20. století) jako by Rusko polevilo ve své zahraniční angažovanosti a poddalo se vnitřnímu vření. Za zmínku stojí groteskní extempore: v roce 1867 prodalo Rusko Spojeným státům Aljašku, kterou objevil v roce 1648 kozácký plukovník, a to za sedm milionů dolarů. – Pak dojde k válce světové – a konečně i k revoluci, jíž dá definitivní podobu její bolševická dohra a cynický realista Lenin.

Pro Čechy do devatenáctého století Rusko fakticky neexistovalo. Poprvé se objevuje jako neskutečný dobrotitivý přízrak v psychotických vidinách Dobrovského a v panslavistických snech buditelů doby předbřeznové. Později v tom chtěli někteří lidé vidět počátky tradiční české rusofilie, té je však třeba rozumět. Novočeská mysl byla často skličována příliš náročným úkolem vyrovnat se Evropě, a hledala proto občas úlevu v slovansko-východním snění. Rusofilie byla jen jednou složkou tohoto mlhavého komplexu a nebyla vždycky v popředí. Ani ona, ani český panslavismus nevyplývaly z autentické české zkušenosti s Východem (které nebylo), nýbrž se Západem. Byl to vlastně průhledný účelový manévr, nikoli nepodobný klukovskému trucování. Chtělo se prostě říci (především Němcům): ano, jsme malí a slabí, avšak hleďte, je zde někdo, před kým máte respekt – a ten mluví jazykem blízkým našemu! Když svého času projížděl

Prahou generalissimus Suvorov, byli naši prvobuditelé příjemně vzrušeni, asi jako když do malého městečka na chvíli zavítá někdo z velkého světa. Byl to týž Suvorov, který tak barbarsky krutě naložil s Varšavou.

Rusko tyto naivní české city neopětovalo. Zato u našich nejbližších sousedů – Němců, Maďarů a Poláků – vyvolávaly nelibost, neboť oni viděli realističtěji. Palacký v „Listě do Frankfurtu“ posoudil význam Ruska střízlivě: jako nebezpečí. Lze se však ptát, nakolik byl opravdu upřímný či alespoň důsledný. Jediným českým politickým činem v tomto směru za celé minulé století byla cesta Čechů do Moskvy a Petrohradu v roce 1867, jíž se účastnil i Palacký. Byl to čin impulsivní; dílem ze vzdoru, dílem ze zklamání nad vyrovnáním rakousko-uherským. Pro Čechy neměl význam a všechny ostatní zbytečně znepokojil. Jiných politických kontaktů už nebylo a Češi s Ruskem v praktické politické sféře už nepočítali, i když si tu a tam podle potřeby zatrucovali. Tak např. mladočech K. Sladkovský přestoupil k pravoslaví (!). Slovanskovýchodní zaujetí párkrát ožilo na stránkách novin a jako fosilie se objevilo v podobě vážné míněné orientace předáka zprvu mladočeské a pak státoprávně-demokratické (později národně-demokratické) strany, dnes už téměř zapomenutého a i tehdy již skoro osamoceného Karla Kramáře. Široké vrstvy propadly na čas této náladě během I. světové války.

Prvním trvalým a účinným vlivem je ten, kterým působí až Ruská revoluce a zejména – Kominternu. V Čechách a v Evropě vůbec je příliš dlouho spojován se socialismem. V boji o moc mezi uchazeči o provádění porevoluční konsolidace zvítězí Stalin, který vrátí vykolejené Rusko na cesty, po nichž se vytrvale ubírali carové.

Socialismus nedobyl Rusko, nějaký čas mu však prokazoval dobré služby uvnitř i venku. Rusko se stalo jedním ze dvou tří uchazečů o roli dovršitele světové integrace. Nelze říci, že by zatím nemělo úspěch. – Čechy, které se nakrátko staly Československem, se pak ocitly v druhém sledu za národy Ukrajiny, Kavkazu, střední Asie a Pobaltí. Dlouho se bránily nikoli svému osudu, nýbrž jeho poznání. Když poznaly, bylo pozdě.

(III.) OBROZENÍ

Nacionalismus je jediným hnutím novočeských dějin, které mělo úspěch, neboť dosáhlo, čeho dosáhnout chtělo. Spolu s husitstvím bývalo a občas i dosud bývá vydáváno za jedinečný příklad spontánní národní iniciativy. – Na sklonku dvacátého století se jeho úspěch už nezdá tak oslnivým. Hubenost výsledků však

odpovídá i tehdejší cílům, o jejichž náročnosti lze dnes čím dál víc pochybovat.

České obrození nebylo jedinečným jevem. Devatenácté století egoismům přálo. Přálo i národům: Němcům, Maďarům, Jihoslovanům, Italům a celé řadě dalších. Obrození národů, často vydávané za heroickou epopej, bylo nejen vnitřním dramatem jednotlivých národních společností, ale také objektivním procesem, probíhajícím podle jistých obecněji platných zákonitostí.

Rozvolnění dosavadních vazeb a rozpad středověké (chceme-li: agrární, feudální...) společnosti a její kultury uvolňuje prostor k sociální restrukturaaci podle nových principů, resp. podle principů, které dosud nebyly v popředí. Doširoka a daleka se rozlévá to, co se dosud tísnilo uvnitř městských hradeb: Je to rozbřesk epochy měšťanstva, průmyslové velkovýroby, přírodovědy a techniky, centralizované správy a byrokracie i mobilizovaných davů. V počátcích této expanze horizontálním směrem se stává dočasným východiskem snah o nové sociální uspořádání národní společnost, případně národní stát. Vyhovuje a obstojí v soutěži z několika „technických“ důvodů. Území obývané etnicky homogenní jednotkou se kryje s dobovým maximálním dosahem lidské podnikavosti (expanzivní ekonomiky i správy), společný jazyk umožní co nejširší oběh maxima informace. Také etnický egoismus si přijde na své: národ, případně národní stát se svou *raison* se může – alespoň na čas – stát i vhodnou výplní prázdna, které zbylo po zhroucené hierarchii někdejších hodnot.

Vzorem pro Evropu se stává Anglie a Francie, tedy rozsáhlejší etnikum, které tvoří samostatný státní celek. Emancipace a restrukturaace těchto „velkých národů“, jejichž státnost je již osvědčená a neproblematická, se ubírá svou specifickou cestou. Naproti tomu „malé národy“, které jsou součástí většího a etnicky různorodého celku, musí státotvornost nejprve prokázat, případně se musí teprve ustavit jako integrální společenská struktura, obhájit etnickou svébytnost, vytvořit sociální vrstvu, která je schopna ucházet se o vedoucí politickou roli. Často dokonce musí teprve vytvářet vědomí sounáležitosti. Mnohdy tu bude rozhodovat míra kontinuity, či diskontinuity dosavadních národních dějin, okolnost, zda tyto „malé národy“ měly, či neměly v minulosti vlastní stát a vládnoucí vrstvu, ba i prostá početnost apod. Jde tedy o proces do značné míry determinovaný a netřeba vážit, zda je dobrý či špatný. – V tom, jak se různé národy chápaly nových šancí, byly ovšem rozdíly. Tam, kde se obrozením vytvořil národ, který pak sehrál nezastupitelnou roli v dobývání a obraně obecných lidských hodnot, budeme mu jistě nakloněni. Kde se tak nestalo, pokrčíme rameny. Častěji však asi budeme v rozpacích, neboť nacionalismus – jakkoli se zdá být nevyhnutelný – lidskou situaci zproblematizoval a lidské utrpení spíše rozmnožil.

Česky cítící vzdělanci generace Dobrovského (česky ovšem ve smyslu „böhmisch“), jakkoli naklonění českosti ve smyslu „tschechisch“, byli skeptičtí a snažili se uvádět proti jejímu ožívování rozumné důvody. Ty nepozbyly platnosti ani po stu letech: ještě v roce 1886 je formuloval H. G. Schauer, aby sklidil bouři nevole. Rozumné argumenty ve prospěch obrození slyšet tehdy nebylo, byla tu však stále mocnější touha po dosud nenalezené (tehdy se mnohým zdálo, že kdysi ztracené) identitě. Národ se vskutku vytvořil, jeho substanci však cosi chybí. Cosi, co do tehdejšího výměru národa nebylo pojato.

1. Budme národem!

Také Rakousko chce udržet krok v evropské soutěži a pokouší se o konsolidaci novým způsobem. Jeho stavivo je však příliš různorodé. Na jeho území sídlí jedenáct národních kmenů, lišících se jazykem, většinou i tradicí, kulturou, životním stylem, přičemž většina z nich má v zahraničí soukmenovce, převyšující je často počtem, ba i politickým významem. Dosažení jejich jednoty nebylo v lidských silách. Rakousko tedy postupně ztrácí šance a v samotném jeho rámci vznikne hned celá řada ohnisek úsilí o svébytnost, o novou identitu a nové způsoby existence.

Česká společnost (ve smyslu „böhmisch“), do té doby konzervativně setrvačná, je změněnou atmosférou zaskočena. Začíná se jakoby ptát, jak a jakým způsobem dál. Také však začíná tušit svou neskladnost a nepevnost, která bude pro příští časy na obtíž. České země (zejména pak Čechy) jsou sice uzavřeným územím, nejsou však již zvláštním politickým útvarem. Baroko i protireformace se zasloužily o jednotný životní styl, společnou živou tradici i náboženství, žijí tu však vedle sebe dvě národnosti: v Čechách sídlí 37 % Němců, na Moravě 25 % a ve Slezsku 50 %, přičemž sociální rozvrstvení se tu do značné míry kryje s jazykovým. Vzdělanějším, uvědomělejším, majetnějším, a tedy i zdatnějším živlem jsou zprvu a nadlouho Němci. Mobilizace třetího a čtvrtého stavu plus zrod jednoho ze střeoevropských nacionalismů tu vytvářejí směs zatím nikoli snad výbušnou, ale velmi kvasivou.

Zprvu jako by existovala trojí možnost dalšího vývoje. Nejmenší oporu v obecném spontánním tíhnutí, a tedy i nejmenší naději na uskutečnění měla alternativa blízká osvícencům, zemské aristokracii a katolické církvi, tedy těm, jimž bylo národní pojetí společenského života příliš úzké a kteří by jím ničeho nezískali. Naplno ji vyslovil Bernard Bolzano (1781–1848), který chtěl věřit, že národ lze ustavit ve jménu sdíleného duchovního úsilí, zatímco jazyk jako prostředek je věcí druhořadou. Budme tedy Čechy ve smyslu „Böhmen“ a zušlechťujme svorně sebe i svou dvojjazyčnou vlast! – S odstupem času tu-

šíme, že toto řešení by nás bylo ušetřilo mnohé pozdější strasti i hanby. Přišlo však bohužel příliš pozdě: větší šanci by snad mělo v přemyslovských Čechách. Na počátku devatenáctého století už o ně nikdo nestál kromě zmíněné exkluzivní minority. Většinu česky i německy mluvících Čechů bylo vzdáleno. Životaschopnými se ukázaly dvě další alternativy.

Ta jedna znamenala: rezignovat na příští češství ve smyslu „tschechisch“, jehož hodnoty jsou přece tak problematické, a nechat se unášet proudem již pokročilé emancipace zralejšího národa německého, tedy – poněmčít se. Rozhodnout se pro jednu nebo druhou národnost znamenalo tehdy mnohým vykročit z neurčitosti k určitosti, nikoli nahradit jednu určitost jinou určitostí. A mnozí vykročili právě popsáním směrem. Nebylo to vždy germanizačním tlakem a nebyla to pokaždé „zrada“; národnostního cítění dosud téměř nebylo. Leckterý z vlastenecky smýšlejících Čechů (vlastenectvím je tu míněn tzv. landespatriotismus) se ocitl v situaci nucené volby a v jistých rozpacích tedy setrval u jazyka, jehož užíval častěji.

Většina obyvatelstva však nebyla dvojjazyčná. Těch česky mluvících bylo něco přes čtyři miliony. Poněmčít je už nebylo možné a dispozic k duchovnímu usilování v bolzanovském smyslu nebylo. Šlo přece především o nižší, přinejlepším o nižší střední vrstvy, sedláky, domkáře, podruhy, řemeslníky, subalterní panské úředníky. Rozklad předkapitalistické malovýroby postavil proti venkovu s maloměstem velkoměsto a širý svět. Zanikají cechovní poměry, malý měšťanský trh i svět malých honorací. Hrouť se životní způsob starých Čech. Vznikající sociální distanci zvýrazní nepřekonatelná bariéra jazyková, neboť češtině se po několik generací daří už jen „tam dole“, v tom malém světě, který zakrátko vezme za své, kdežto velký svět „nahore“, v němž se začíná volně dýchat, s ní nepočítá, je jí uzavřen. Jak tedy dál, jsou-li kostky vrženy a přesouvá-li se těžiště života v onom neurčitém, ale velmi hmatatelném smyslu kamsi jinam a je-li ohroženo vědomí smysluplnosti vlastní existence?

Nebyla to jen kypivá uvolněná energie, ale i strach z nejisté budoucnosti, ze smetiště dějin, lze-li tak říci, co přimělo naše předky, aby se poohlédli po nějaké schůdné cestě, jíž se tehdy zdálo být to, co se osvědčilo jinde, totiž vytvoření českého národa v novodobém smyslu. Nic jiného vlastně nezbývalo.

Mluvčím nespokojené masy se stala úzká vrstvička kantorů, kaplanů a později i studentů, zárodek to vlastenecké inteligence, jejímž programem se stává národní „probuzení“ (teprve později se vžil výraz „obrození“, jehož se přidržujeme, i když jej často uvádíme v uvozovkách). Svého díla se neujímá s prázdnýma rukama, neboť mnohé už bylo vykonáno – arcit s jiným záměrem – předchozí osvícenskou generací Dobrovského. O „obrození“ lze však mluvit právem teprve tehdy, stává-li se uvědomělým programem vlivné skupiny.

Tak je tomu až s příchodem oné generace, v jejímž čele stojí Josef Jungmann (1773–1847).

Zatímco na kultivovanějším evropském Západě byl národ pojímán spíše politicky (v širším smyslu), tj. ve světle svého uskutečněného díla (státu, kultury atd.), evropský střed i východ, který své dílo dosud neuskutečnil, tíhne vlivem Němců k pojetí národa jako přirozeného celku v lecčems obdobného biologickému druhu. Do krajních důsledků bude tato koncepce dovedena o století později německým nacismem: pojátkem národního tělesa bude krev a půda. Nacionalismus devatenáctého století zatím není tak důsledný, jeho sloganem se stává jazyková jednotka.

V tom smyslu se také rozhodnou naši předkové s Jungmannem v čele. Bylo to přitakání té z možností, jíž bylo nejvíce přáno. Bylo to zahájení stavby, pro niž se nakupilo nejvíce materiálu. Jungmannovci si tedy usnadní práci: výslovně prohlásí jazyk za gruntovní podmínku a projev národní existence. Jazyk, nic víc.

I v jiných částech probouzejícího se evropského středu, severu, východu i jihu se lidový jazyk ocitá v popředí zájmu spolu s kulturou a dějinami té které končiny. Tento zájem je přípravou dalších fází obrození, tj. vlastenecké agitace a konečně nástupu masového národního hnutí. Kult jazyka je tedy součástí každého nacionalismu. Zatímco nacionalismus německý, italský, polský, maďarský ba i jihoslovanský se ujímá bohatšího dědictví a může tedy působit jinými prostředky, vyznačují se česky mluvící Češi specifickým handicapem, který sdílejí už jen se Slováky, Lužickými Srby a národy Pobaltí – kromě jazyka tu není už nic. Není tu dějin, v nichž by bylo možno nějak pokračovat. Není tu státu, jehož ústrojí by bylo možno obnovit nebo vymanit z cizího područí (někdejší český stát byl český ve smyslu „böhmisch“). Není tu tedy ani „národa politického“, oné vrstvy, která by vyjádřila a hájila zájmy skupin, s nimiž by sdílela prožitek přítomné krize. Nezbývá tedy než z nouze ctnost: prosadí se tu takové pojetí národa, které nezávisí na vnějších podmínkách a nezaniká tudíž nedostatkem sociální strukturovanosti a politické svobody. Český národ, to jsou prostě všichni ti, kdo mluví česky. To musí stačit. – Pozdější časy ukáží, že je to málo.

2. Za každou cenu?

České národní vědomí, které nám vytříbila jungmannovská generace, má svá aktiva i pasiva. Stává se zdrojem pocitu životního smyslu několika pokolením, současně však odkrývá malost světa, který byl prohlášen českým. Elánu, s jkým se naši předkové pustili do díla, i výkonu, jehož přitom dosáhli, nelze upřít

uznání. Způsob, jakým si počínali, i opomenutí, k nimž přivolili, však nelze přijmout bez výhrad. Někdy dokonce nezbude než s trpkostí odsoudit.

Palčivý pocit méněcennosti, vyvolávaný ustavičnou konfrontací českých poměrů s okolním (především německým) světem, si žádal něčeho, co by podpořilo kýžené sebevědomí. Tím byl našim buditelům zpočátku panslavismus, nikoli autentický, nýbrž reaktivní výtvor proti německé převaze a všudypřítomnosti, jak ji vnímala česká mysl. Sama jeho inspirace byla rovněž německá: je to teorie, kterou si naši buditelé vysnili nad několika málo stránkami z německého osvícenského filosofa J. G. Herdera (1744–1803). Vydávají pak Slovany za jeden národ, Čechy za jeden z jeho kmenů, češtinu za dialekt mocného jazyka, který hlaholí širokými prostorami od severních i jižních moří až po asijské stepi. V tomto duchu pak Kollár představuje Slovanstvo jako idylické společenství, jako početnou rodinu s těmi nejlepšími vlastnostmi, která se vzchopí a zanedlouho zaujme čelné místo v kulturních i politických dějinách Evropy.

Slovanské horování Čechů pak vedlo k celé řadě nedorozumění. Kromě Slováků žádný jiný slovanský národ nesdílel tento entusiasmus. Zejména realita vztahů polsko-ruských se do této konstrukce nehodila. Češi to vyřešili jednoduše: prohlásili Poláky za nedosti slovanské. Nepochopení Poláci pak byli odsunuti na sám pokraj české pozornosti k oboustranné škodě. Zbyla tedy platonická koketerie české „slovanské vzájemnosti“ s ruským imperialismem, kterou vyznal mladý Karel Havlíček Borovský neuvěřitelným výrokem: „Lepší ruská knuta než německá svoboda!“ – K jeho cti budiž řečeno, že byl prvním z těch, kdo později prohlédli. Símě sebeklamu však bylo zaseto a ledakomu se pak hodilo je občas zavlažit, třeba i po stu letech.

Sebeklamu, který koneckonců není než druhem lži, bylo užito pohříchu častěji, neboť jsme chtěli prázdný příbytek honem nějak zaplnit. Bylo třeba prokázat rovnocennost češtiny s němčinou, čehož se zhostil monumentální Jungmannův „Slovník“, ovšem za cenu novotvorby a četných výpůjček z polštiny a ruštiny. Tuto drobnou nepoctivost už není vidět, protože dílo z pragmatického hlediska obstálo a výrazy se vžily. Některé byly ostatně velmi zdařilé. Ale už překladatelská činnost usvědčuje korouhevníka našich buditelů mnohem jasněji z poplatnosti zásadě, že účel světí prostředky. Nesmazatelný stín však vrhá nejen na Jungmanna a jeho kruh, ale hned na několik generací českých vzdělavců historie rukopisných podvrhů.

Rukopis Královédvorský se objevil v roce 1819, Zelenohorský o rok později. Vydávaly se za díla třináctého a dokonce devátého století. Nešlo o českou zvláštnost: i jiné literatury zdobily podobné elaboráty, hovící dobovým romantickým sklonům a národní ješitnosti. České padělky jsou však z jiného těsta,